Илимий редактор
Научный редактор
Scientific editor

Милько Д. А.

Түзүүчүлөр
Составители
Compilers

Милько Д. А.,

Панфилов А. М.

Жерде-сууда жашоочулар жана сойлоп жүрүүчүлөр

Амфибии и рептилии

Amphibians and Reptiles

Түрлөрдүн тизмеси
Список видов
List of Species

ЖЕРДЕ СУУДА ЖАШООЧУЛАР – **AMPHIBIA – ЗЕМНОВОДНЫЕ – AMPHIBIANS**

КУЙРУКСУЗ АМФИБИЯЛАР – ANURA – БЕСХВОСТЫЕ – TAILLES AMPHIBIANS

Кур бакалар – **Bufonidae – Жабы – True Toads**

1. Жашыл кур бака – *Bufo viridis* Laurenti, 1768 – Зелёная жаба – Green Toad

Кадимкм бакалар – **Ranidae – Лягушки настоящие – True, or Typical, Frogs**

2. Кызыл колтук бака – *Rana asiatica* Bedriaga, 1898 – Центральноазиатская лягушка – Middle Asia Wood, or Asiatic Brown, Frog

СОЙЛОП ЖҮРҮҮЧҮЛӨР – **REPTILIA – ПРЕСМЫКАЮЩИЕСЯ – REPTILES**

ТАШ БАКАЛАР – **TESTUDINES – ЧЕРЕПАХИ – TURTLES AND TORTOISES**

Кургакчыл таш бакалар – **Testudinidae – Черепахи сухопутные – True Land Tortoises**

3. Орто Азия таш бакасы – *Agrionemys horsfieldi* (Gray, 1844) – Среднеазиатская черепаха – Steppe, or Afghan, Tortoise

КАБЫРЧЫКТУУЛАР – **SQUAMATA – ЧЕШУЙЧАТЫЕ – LIZARDS AND SNAKES**

Агамалар – **Agamidae – Агамовые – Dragon Lizards**

4. Саид-Алиевдин жумуру баш кескелдириги – *Phrynocephalus saidalievi* Sattorov, 1981 – Круглоголовка Саид-Алиева – Said-Aliev’s Toad Agama (Said-Aliev’s Sunwatcher)

Боз эчкемерлер – **Varanidae – Вараны – Monitors, or Goannas**

5. Боз эчкемер, Боз земзем – *Varanus griseus* (Daudin, 1803) ssp. *caspius* (Eichwald, 1831) – Серый варан – Transcaspian Desert Monitor

Жылан кескелдириктер – Angunidae – Веретинициевые – Lateral Fold Lizards

6. Бутсуз кескелдирик, Жылан сымал кескелдирик – *Pseudopus apodus* (Pallas, 1775) – Желтопузик – Sheltopusik, or Armour Glass-lizard

Сцинктер – **Scincidae – Сцинковые – Skinks**

7. Кадимки тартак сцинк – *Novoeumeces schneideri* (Daudin, 1802) ssp. *princeps* (Eichwald, 1839) – Длинноногий сцинк Шнайдера - Schneider’s Gold Skink

Жыландар – **Boidae – Ложноногие змеи – Boas**

8. Чыгыш кумчул муунткучу – *Eryx tataricus* (Lichtenstein, 1823) – Восточный удавчик – Tatary Sand Boa

Суу жылан сымалдуулар – **Colubridae – Ужеобразные змеи – Typical, or Colubrid, Snakes**

9. Чарала сойлок – *Spalerosophis diadema* (Schlegel, 1837) ssp. *schiraziana* (Jan, 1865) – Пятнистый, или Диадемовый, полоз – Diadem, or Clifford’s Rat, Snake

Чаар жыландар – **Viperidae – Гадюки – Vipers, or Adders**

10. Ренарддын боздоң чаар жыланы – *Vipera ursinii* (Bonaparte, 1835) ssp. *renardi* (Christoph, 1861) – Степная гадюка Ренарда – Renard’s Meadow Viper

Кириш сөз

Кыргызстандын герпетофаунасы жалпысынан алганда жупунураак келет, бул аймактын физикалык жана климаттык өзгөчөлүктөрү (климаты катаал, бийик тоолуу), ошондой эле омурткалуулар классындагы жылуулукту сүйүүчү жерде–сууда жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн жашоо тиричилиги менен түшүндүрүлөт.

Эгерде дүйнө жүзүндө беш миңге жакын жерде–сууда жашоочулар жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн түрү болсо, республикада болгону төрт гана түрү кездешет. Калыбы, алардын бири (көл бакасы, *Rana ridibunda* Pallas, 1771) бул аймактарга адам менен түндүк-батыштан келсе керек. Азыр планетада сойлоп жүрүүчүлөрдүн 7350–7800 түрү кездешсе, Орто Азияда 90дон ашуун түрү, ал эми Кыргызстанда 37 түрү белгилүү. Бул сандык көрсөткүчтүн салыштырмалуу аздыгына карап, акыркы деп саноого болбойт. Анткени, биринчиден, акыркы он жылдык ичинде сойлоп жүрүүчүлөрдүн системасы кариологиялык жана молекулярдык, генетикалык ыкмалар менен интенсивдүү изилденүүдө, таксондордун рангдарын тактоо жыштыгы али да болсо азайа элек. Экинчиден, республиканын жерде-сууда жашоочуларынын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн түрлөрүнүн арасында инвазивдүү түр да (Түркстандын жылаңач манжа геккону *Cyrtopodion fedtschenkoi* (Strauch, 1887)) кездешип, келечекте Кыргызстандын аймагына башка түрлөрдүн кошулуусун четке кагууга болбойт. Кыргызстандагы алгачкы сойлоп жүрүүчүлөр боюнча жыйынтыкталган кыскача маалыматта [25] отуздан ашпаган түрү анык катталган. Акыркы он жылдыкта ата мекендик герпетология туш болгон кыйынчылыктарга карабастан (заманбап адабияттардын жетишсиздиги, энциклопедиялык бюджеттин кризиси, серпентариянын жоктугу ж. б.), Кыргызстандын герпетофаунасын изилдөөнү улантууда.

Омурткалуулардын башка класстарынан айырмаланып, сойлоп жүрүүчүлөрдүн жана жерде сууда жашоочулардын арасында негизги реликт катары эсептелген таксондордун үлүшү зор. Мезозой эрасында сойлоп жүрүүчүлөр жердеги үстөмдүк кылуучу топ болгон, бирок, табигый эволюция процессинде көпчүлүгү өлүп жок болушкан. Учурда, адамдын үстөмдүгү астында, сойлоп жүрүүчүлөрдүн көп түрдүүлүгү кескин кыскарууда. Цивилизация жаратылышка катуу кысым көрсөтүп, сойлоп жүрүүчүлөр жана жерде-сууда жашоочулардын көп бөлүгү динозаврлар сымал өлүп жок болуу коркунучунда турушат. Алсак, эң эле жөнөкөй эсептегенде, акыркы үч он жылдыкта адамдын тескери таасири астында дүйнөлүк герпетофаунанын отуз түрү жок болуп кеткен.

Глобалдык жана регионалдык герпетофаунанын санынын кескин кыскаруусунда сойлоп жүрүүчүлөрдүн жана жерде сууда жашоочулардын табигый жашоо аймактарынын трансформацияланышынан башка дагы бир нече факторлор маанилүү ролду ойношот. Бул факторлор: интродуцияланган жырткычтар жана атаандаштар, ошондой эле особдордун табигый чөйрөдөн жок кылынышы. Бир жагынан жергиликтүү калкта, мисалга алсак Кыргызстанда, сойлоп жүрүүчүлөр жана жерде-сууда жашоочулардын зыяндуулугу, же болбосо, тескерисинче оккульттук-медициналык керемет касиеттери жөнүндө негизсиз ой-пикирлер айтылып келет. Башка жагынан алсак, «сүйүүчүлөр» сойлоп жүрүүчүлөрдү жана жерде-сууда жашоочуларды террариумдарда багуу максатында кармап [4, 15], герпетофаунага алда канча зыян алып келишүүдө. Жыйырманчы кылымдын 60-жылдарында башталган «террариумдук тополоң» адистерди бир кыйла тынчсыздандырган ири чектөөчү фактор болгон, ал эми 1973-жылы 1-июлда Вашингтон Конвенциясы (CITES) (Жоголуу коркунучунда турган флора жана фаунанын түрлөрүн эл-аралык сатуу боюнча конвенциясы) күчүнө кирген. Учурда конвенциянын тизмелерине (I–III тиркемелери) дүйнөлүк фаунанын 4 %ине жакын сойлоп жүрүүчүлөрү жана жерде-сууда жашоочулары кирген.

Кыргызстандын герпетофаунасынын кыскаруусу менен катар регионалдык абал төмөнкү фактор менен да татаалданат: сойлоп жүрүүчүлөрдүн жарымынан көбү өздөрүнүн табигый жашоо чөйрөлөрүнүн четинде таралып, көп мезгилде популяциялары бир кыйла катаал рельефте курчалып калат. Орто Азияда биологиялык көп түрдүүлүгү салыштырмалуу ичке «жашоо тилкесинде» топтолгон. Бул «жашоо тилкеси» кургак чөлдөр менен зор тоо системаларынын ортосунда жайгашкан. Тоо этектеринде чарбачылык интенсивдүү өнүгүп, ушул эле аймактар сойлоп жүрүүчүлөрдүн

жана жерде-сууда жашоочулардын 90%инин жашаган жерлери болуп саналат. Азыркы мезгилде республикада жерде-сууда жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн санынын кыскаруу процессине мамлекеттик деңгээлде маани берилүүдө. Алгач, бул жаныбарлардын бул тобунун өкүлдөрү коргоодогу жаныбарлардын тизмесине 1968-жылы кирген [11], ал эми 1981-жылы Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин Токтому менен Кызыл китепке киргизиле турган сейрек кездешүүчү жана жоголуу коркунучунда турган жерде-сууда жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн түрлөрүнүн тизмеси бекителген. Бул тизмеге жыландын 2 түрү жана эчкемер (ЖКЭСтин Кызыл китебиндеги) киргизилген [11, 4].

Ошентип, жакында бул тизмени кайра карап чыгуу муктаждыгы келип жетти [7]. Коргоого муктаж болгон жерде-сууда жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн жаңы тизмесин түзүүнүн алдында узакка созулган кеңири иш жасалды. 2004-жылы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик токой кызматынын жардамы менен Кызыл китептеги жана анын жаңы басылышына киргизиле турган түрлөрдүн популяциясынын жана жашаган чөйрөсүнүн учурдагы абалы тууралуу маалыматты чогултуу максатында бир нече атайы экспедициялар жүргүзүлгөн. Бул иштин натыйжасы ушул эле жылдын аягында «Кызыл китепке киргизүү үчүн сейрек жана жоголуу коркунучунда турган фауна жана флоранын тизмесин кайра карап чыгуу» деп аталган кеңешмеде жыйынтыкталган [17]. Бул кеңешменин материалдарынын негизинде түзүлгөн Кызыл китепке кире турган сойлоп жүрүүчүлөрдүн жана жерде-сууда жашоочулардын жаңы тизмеси Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен 2005-жылы апрел айында бекитилген [21].

Мурунку тизмеге салыштырмалуу, Кызыл китепке кире турган сойлоп жүрүүчүлөрдүн жана жерде-сууда жашоочулардын таксондорунун саны дээрлик үч эсе көбөйгөн. Алардын сандык көрсөткүчтөрү 1-таблицада салыштырылып, ал эми республиканын административдик областтары, ошондой эле экосистеманын негизги типтери боюнча жерде-сууда жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн түрлөрүнүн таркалышы 2-таблицада көрсөтүлдү.

Таблица 1. Жерде-сууда жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн таксондорунун сандык көрсөткүчтөрү

	Кыргызстандын бардык фаунасында	Кыргызстандын Кызыл китебинде көрсөтүлгөн	
		1981-жылкы тизмеде [11,22]	2005-жылкы тизмеде[21]
Түркүм	14	2	9
Тукум	24	2	10
Түрү	41	3	10

Таблица 2. Кызыл китепке кирген жерде-сууда жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн түрлөрүнүн областтар жана экосистемалардын типтери боюнча таркалышы

Область	Экосистемалардын негизги тибиндеги түрлөрдүн саны					Бардык түрлөр
	Чөлдөр жана жарым чөлдөр	Талаалар	Токойлор жана бадалдар	Шалбаалар жана бийик тоолуу аймактар	Суу жээгиндеги экосистемалар	
Баткен	7	2	-	-	-	7
Жалалабат	4	4	1	-	1	5
Ысыккөл	1	1	1	1	1	1
Нарын	-	-	1	1	1	1
Ош	6	1	-	-	-	6
Талас	3	4	-	-	1	5
Чүй	4	6	1	-	3	6
Жалпы республика боюнча	8	7	2	1	3	10

Анын ичинен 2 түрү алынды: Карелиндин сойлогу (*Coluber karelini* (Brandt, 1838) – Spotted Desert Racer, жана Кызыл жон сойлок (*C. rhodorachis* (Jan, 1865) – Cliff Racer).

Colubridae тукумунун Squamata түркүмчөсүнө кирген бул эки түр тең 1981-жылы [22] «Бирден экземплярда кезиккен сейрек түр» статусу менен [11] Кызыл китепке кирген. Бирок, учурдагы маалыматтар боюнча [7, 17, 20] бул түрлөрдүн популяциясынын абалы атайын коргоого муктаж эмес.

Кызыл китепке кирген ар бир таксон жоголуу коркунучунун категорияларынын бирөөнө киргизилген. Бул категориялар SSC/IUCN [26] тарабынан сунуш кылынган усулдун жардамы менен тобокелдикти баалоонун сандык критериялары колдонулуп, аныкталган. Бул критерийлердин системасын колдонуу глобалдык жана регионалдык масштабда түрлөрдү баалоону, кийинки изилдөөлөрдө түрлөрдүн статусунун өзгөрүшүлүшүнүн тенденциясын байкоону, ошондой эле эларалык Кызыл тизмелерге түрлөрдүн улуттук баалоону киргизүүнү шарттайт [12]. Сандык критерийлер толугу менен колдонулду. Бирок, жок болуу коркунучунун деңгээли салыштырмалуу кеңири диапазондо болгон учурларда SSC/IUCN сунуш кылган алдын алуу принциби пайдаланылган. Бул эң аз маалымат болсо дагы таксонду эң жогорку категорияга коюу принциби. Мындан сырткары, кээ кездерде узак убакыт бою түрлөр табылган аймактарды карталоо ыкмасы колдонулган. Категориялардын түрлөрү бул жерде берилбейт, анткени алар SSC/IUCNге толук тийиштүү [26].

Фаунанын төрттөн бир бөлүгүн Кызыл китепке киргизүү менен калган түрлөр жакшы абалда деп эсептөө туура эмес. Албетте, экологиялык жактан бир кыйла ийкемдүү түрлөр да кездешет. Бирок, учурда Кыргызстанда SSC/IUCNдин DD («Маалыматтар жетишсиз»), NT («Коркунучтуурга жакын абалда») же LC («Азыраак коркунуч туудуручу абалда») категорияларына кирүүчү түрлөр да кездешет. Алардын статусу келечекте, маалыматтар жетиштүү болгон учурда аныкталат. Биологиялык ар түрдүүлүк конвенциясына кирген мамлекеттер (алардын ичинде Кыргызстан (1996-жылы)) тийиштүү иш-чараларды пландуу түрдө жүзөгө ашыруу (биологиялык ар түрдүүлүктүн компоненттерине мониторинг жүргүзүү) милдеттерин моюндарына алышкан. Мындан тышкары, локалдык масштабда герпетофаунанын көптөгөн өкүлдөрүнүн санынын кыскаруусу байкалууда. Бул алардын жоголуп коркунучунун бар экендигин көрсөтөт. Тиркемеде өзгөчө көңүл бурууну талап кылган, дагы изилдөөгө жана Кыргызстанда коргоо чараларына муктаж болгон жерде-сууда жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн таксондорунун тизмеси берилген. Учурда, республиканын масштабында бул түрлөр орчундуу коркунучта эмес, бирок кээбир жерлерде гана (Улуттук парктарда, биосфералык резерваттарда, административдик райондордо ж.б.) коргоого алынышы мүмкүн. Балким ушундай жол менен бул түрлөрдү республиканын Кызыл китебинин кийинки чыгарылышына киргизүүнүн муктаждыгы жок болот.

Д.А. Милько

Вводный очерк

Герпетофауна Кыргызстана является в целом обеднённой, что объясняется физико-климатическими особенностями территории, значительную часть которой занимают высокие горы с суровым климатом, и образом жизни земноводных и пресмыкающихся, являющихся наиболее теплолюбивыми животными из классов позвоночных животных. Так, в мире известно почти 5000 видов земноводных, в то время как в республике встречаются всего четыре вида, один из которых (озёрная лягушка, «сборный» вид *Rana ridibunda* (Pallas, 1771), по-видимому, проник сюда с северо-запада вместе с человеком. Количество ныне живущих на планете видов рептилий достигает, по различным оценкам, 7350–7800, в Средней Азии их известно не менее 90 видов, в Кыргызстане – 37. Несмотря на это сравнительно небольшое число, не следует его считать окончательным. Во-первых, в последние десятилетия система рептилий интенсивно исследуется, в частности, с применением кариологических и молекулярно-генетических методов, и частота, с которой ревизуются ранги таксонов, ещё не начала уменьшаться. Во-вторых, среди пресмыкающихся республики также есть инвазивный вид (туркестанский геккон *Cyrtopodion fedtschenkoi* (Strauch, 1887)), и не исключено вселение некоторых других видов на территорию Кыргызстана в будущем. В первой сводке по рептилиям Кыргызстана [25] число достоверно зарегистрированных в республике видов не превышало 30. Исследование герпетофауны Кыргызстана продолжается, несмотря на очевидные трудности, с которыми столкнулась отечественная герпетология в последние десятилетия (дефицит современной литературы, кризис экспедиционного бюджета, отсутствие серпентария, оборудования и т. п.).

По сравнению с другими классами позвоночных животных, среди земноводных и пресмыкающихся велика доля таких современных таксонов, которые являются, по существу, реликтовыми. В мезозойскую эру рептилии являлись господствующей группой на Земле, но множество их групп вымерли в процессе естественной эволюции. Неуклонно сокращается разнообразие рептилий и в настоящее время, в эру господства человека. Цивилизация теснит дикую природу жесточайшим образом, и для всё большего количества видов амфибий и рептилий уже неминуема перспектива последовать судьбе динозавров. По самым скромным оценкам [4, 27], за последние три с половиной десятилетия по вине человека исчезли 30 видов мировой герпетофауны. Кроме трансформации естественных местообитаний амфибий и рептилий (включая загрязнение водоёмов), в сокращении глобальной и региональной герпетофауны важную роль играют многие другие факторы. В числе прочих, среди них и пресс со стороны интродуцированных хищников и конкурентов (основная причина сокращения и исчезновения популяций аборигенных видов на островах), и прямое изъятие особей из природной среды, т. е. по сути истребление и отлов, независимо от цели. С одной стороны, в среде местного населения, например, в Кыргызстане, бытуют необоснованные мнения о вредности или, наоборот, оккультно-медицинских свойствах, земноводных и пресмыкающихся, и предрассудочная неприязнь к ним, вследствие чего почти каждая встреча человека и, например, змеи становится для рептилии последней. С другой стороны, значительный вред герпетофауне наносится любителями [4, 15], отлавливающими земноводных и пресмыкающихся для содержания в террариумах. Начавшийся в 60-х годах прошлого века «террариумистический бум» превратился в масштабный лимитирующий фактор, обеспокоивший специалистов, и в уже 1 июля 1973 года вступила в силу Вашингтонская конвенция о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения (CITES). В соответствующие списки (Приложения I–III) в настоящее время включено около 4 % видов амфибий и рептилий мировой фауны.

Региональная ситуация с сокращением разнообразия герпетофауны в Кыргызстане осложняется также и тем, что около половины видов рептилий распространены здесь на крае своих естественных ареалов, и часто образуют изолированные популяции в области с сильно развитым и пересечённым рельефом. В Средней Азии биоразнообразие сконцентрировано в сравнительно узкой «полосе жизни» между зоной аридных пустынь и мощными горными системами, откуда поступает вода, т. е. между двумя областями с неблагоприятным климатом. В соответствии с этим обстоятельством область у подножия гор является зоной интенсивного хозяйственного освоения, и здесь же находятся места обитания до 90 % видов земноводных и рептилий. В республике на государственном уровне давно уделяется внимание процессу сокращения численности и области обитания амфибий и рептилий. Впервые представители этой группы животных попали в списки находящихся под строгой охраной видов в 1968 году [11], а в 1981 году Постановлением Совета Министров Киргизской ССР [22] был утверждён список редких и находящихся

под угрозой исчезновения видов пресмыкающихся, подлежащих включению в Красную книгу. В этот список вошли 2 вида змей и серый варан (подвид, занесённый в Красную книгу МСОП) [11, 4].

Постепенно, но достаточно скоро назрела необходимость пересмотра этого списка [7]. Составлению нового списка нуждающихся в охране видов амфибий и рептилий Кыргызстана предшествовала длительная и обширная работа, и одним из важных мероприятий по пути к этому явилось проведение в 2004 году при содействии Государственной лесной службы КР нескольких специальных экспедиций, для сбора необходимой информации о современном состоянии популяций и мест обитания видов занесённых в Красную книгу и предложенных ко включению в новое издание. Итоги этой работы были подведены в конце того же года на рабочем Совещании по пересмотру списка редких и исчезающих видов фауны и флоры для включения в Красную книгу Кыргызстана [17]. Новый список видов земноводных и пресмыкающихся Красной книги, по составленный на основе материалов Совещания, был утвержден Постановление Правительства Кыргызской Республики в апреле 2005 года [21].

По сравнению с предыдущим списком число таксонов земноводных и пресмыкающихся, занесённых в Красную книгу республики, увеличилось более чем втрое. Их количественная представленность сопоставлена в таблице 1, а распределение количества видов (из списка настоящего издания) по административным областям республики и по основным типам экосистем – в таблице 2.

Таблица 1. Количественная характеристика представленности таксонов земноводных и пресмыкающихся

	Всего в фауне Кыргызстана	Представлены в Красной книге Кыргызстана	
		В списке 1981года [11,22]	В списке 2005 года [21]
Семейства	14	2	9
Роды	24	2	10
Виды	41	3	10

Таблица 2. Распределение видов амфибий и рептилий Красной книги по областям и типам экосистем

Область	Число видов в основных типах экосистемы					Всего видов
	Пустыни и полупустыни	Степи	Леса и кустарники	Луга и высокогорья	Околоводные экосистемы	
Баткенская	7	2	-	-	-	7
Джалалабатская	4	4	1	-	1	5
Иссыккульская	1	1	1	1	1	1
Нарынская	-	-	1	1	1	1
Ошская	6	1	-	-	-	6
Таласская	3	4	-	-	1	5
Чуйская	4	6	1	-	3	6
Всего	8	7	2	1	3	10

Качественный состав видов Красной книги также претерпел изменение – из него были исключены 2 вида:

Поперечнополосатый полоз (*Coluber karelini* (Brandt, 1838) — Карелиндин сойлогу — Spotted Desert Racer), и Краснополосый полоз (*Coluber rhodorachis* (Jan, 1865) — Кызыл жон сойлок — Cliff Racer).

Оба вида принадлежат к сем. Colubridae отряда Squamata и были занесёны в 1981 году [22] со статусом «Редкий вид, известный по единственному экземпляру» [11], однако современные данные [7, 17, 20]

свидетельствовали о том, что состояние их популяций в Кыргызстане не соответствует статусу нуждающихся в специальной охране.

Каждый из включённых в красную книгу таксонов был отнесен к одной из категорий угрозы исчезновения, определённой с использованием количественных критериев оценки риска по методике, рекомендованной SSC/IUCN [26]. Использование этой формализованной системы критериев позволяет унифицировать оценки видов в региональном и глобальном масштабе, отразить тенденцию изменения статуса вида при последующих оценках и другими экспертами, а также включать национальные оценки видов в международные Красные списки [12]. Количественные критерии использовались в полном объёме, а в случаях, когда существовал относительно широкий диапазон оценки степени угрозы исчезновения, применялся рекомендованный SSC/IUCN предупредительный принцип: внесение таксона в самую высокую заслуживаемую категорию, даже если имелось лишь небольшое количество информации относительно его образа жизни. Кроме того, в ряде случаев в качестве адекватного и информативного метода было использовано картирование мест находок за многолетние периоды. Формулировки категорий здесь не приводятся, т. к. они буквально соответствуют используемым SSC/IUCN [26].

Включение в Красную книгу одной четвертой части видов фауны отнюдь не означает, что состояние остальных видов является благополучным. Конечно, есть экологически пластичные виды, приспосабливающиеся к обитанию даже в антропоценозах. Однако есть и такие, которые сейчас в Кыргызстане классифицируется по системе категорий SSC/IUCN как относящиеся к категориям DD («Недостаток данных»), NT («Находящиеся в состоянии, близком к угрожаемому») или LC («Вызывающие наименьшие опасения»). Оценка их статуса будет сделана в будущем, когда восполнится дефицит фактического материала. Государства, которые присоединились к Конвенции по биологическому разнообразию, в том числе и Кыргызстан (в 1996 году), тем самым взяли на себя обязательство планомерного осуществления комплекса соответствующих мероприятий, в том числе и проведение мониторинга широкого круга компонентов биоразнообразия (не только уже включённых в красные списки). Кроме того, численность многих представителей герпетофауны, в целом ещё достаточно многочисленных, несомненно сокращается локально, что указывает на их уязвимость. В Приложении дан перечень таксонов пресмыкающихся, нуждающихся в особом внимании к их состоянию, дополнительном изучении и определении мер охраны в Кыргызстане. В настоящее время этим видам не угрожает серьезная опасность в масштабе всей республики, но они могут быть взяты под охрану на отдельных территориях – в Национальных природных парках, биосферных резерватах, административных районах и т. п. Возможно, таким образом появится шанс избежать необходимости включения их в последующее издание Красной книги республики.

Д.А. Милько

Тиркеме
Приложение
Annex

Айрыкча көңүл бурууга, кошумча изилдөөгө жана Кыргызстанда коргоо чараларына муктаж болгон сойлоп жүрүүчүлөрдүн таксондорунун тизмеси

Перечень таксонов пресмыкающихся, нуждающихся в особом внимании к их состоянию, дополнительном изучении и определении мер охраны в Кыргызстане

Reptile taxa requiring the special attention to their condition, additional study and definition of protection measures in Kyrgyzstan

SQUAMATA
Agamidae
Phrynocephalus strauchi Nikolsky, 1905
Laudakia himalayana (Steindachner, 1869)
Gekkonidae
Alsophylax (*Altiphylax*) *tokobajevi* Jeriomtschenko et Szczerbak, 1984
Lacertidae
Eremias buechneri Bedriaga, 1907
E. multiocellata Gunther, 1872 ssp. *szczerbaki* Jeriomtschenko et Panfilov, 1992
Colubridae
Coluber ladacensis (Anderson, 1871)
C. rhodorhachis (Jan, 1865)
C. nummifer Reuss, 1832
Viperidae
Vipera lebetina (Linnaeus, 1758) ssp. *turanica* Cernov, 1940

Маалымат булактары
Источники информации
Information sources

1. Банников А. Г., Даревский И. С., Ищенко В. Г., Рустамов А. К., Щербак Н. Н. Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР. – М.: Просвещение, 1977. – 414 с.
2. Брушко З. К., Кубыкин Р. А. Каталог герпетологической коллекции Института зоологии Академии наук Казахской ССР. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 43 с.
3. Васильев Д. Б., Соколов А. А. Черепахи, ящерицы, змеи: Содержание, кормление, лечение в домашних условиях. – М.: Аквариум, 2000. – 144 с.
4. Даревский И. С., Орлов Н. Л. Редкие и исчезающие животные. Земноводные и пресмыкающиеся: Справ. пособие. – М.: Высшая школа, 1988. – 463 с.
5. Ерёмченко В. К., Панфилов А. М. Некоторые методологические вопросы таксономии и филогении круглоголовок на примере *Phrynocephalus helioscopus* (Pallas, 1771) (Sauria: Agamidae) // Наука и новые технологии. – 1999. – № 3. – С. 116-122.
6. Ерёмченко В. К., Панфилов А. М., Цариненко Е. И. Каталог коллекции земноводных и пресмыкающихся Зоологического музея Института биологии Академии наук Республики Кыргызстан // Конспект исследований по цитогенетике и систематике некоторых азиатских видов Scincidae и Lacertidae. – Б.: Илим, 1992. – С. 91-176.
7. Ерёмченко В. К., Панфилов А. М., Царинenko Е. И. Новые данные по распространению редких и узкоареальных видов пресмыкающихся Кыргызстана в Тянь-Шане и Северо-Восточном Алае // Вестник КГНУ. – Серия 3: Естеств. науки. – Вып. 2: Биологические науки. Биотехнология. – 2000. – С. 25-28.
8. Заповедники СССР. Заповедники Средней Азии и Казахстана / Под ред. В.Е. Соколова и Е.Е. Сыроечковского. – М.: Мысль, 1990. – 399 с.
9. Кадастровый справочник охотничье-промысловых животных Узбекистана / Сост. Е.А. Черногаев. – Ташкент: Фан, 1992. – 156 с.
10. Красная книга Казахстана. Том 1: Животные. Часть 1: Позвоночные. (изд. 3-е, перераб. и доп.) / Гл. ред. А.Ф. Ковшарь. – Алматы: Канжык, 1996. – 327 с.
11. Красная книга Киргизской ССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений / Под ред. А.М. Мамытова и др. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – 136 с.
12. Красная книга Таджикской ССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений / Под ред. И. А. Абдусалямова и др. – Душанбе: Дониш, 1988. – 336 с.
13. Красная книга Республики Узбекистан: Редкие и исчезающие виды растений и животных. Т. 2: Животные / Под ред. Ж.А. Азимова и др. – Ташкент: Chinoz ENK, 2003. – 250 с.
14. Красная книга СССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Т. 1. / Гл. ред. А. М. Бородин и др. – М.: Лесн. пром-ть, 1984. – 392 с.
15. Кудрявцев С. В., Фролов В. Е., Королёв А. В. Террариум и его обитатели: Справочное пособие. – М.: Лесн. пром-сть, 1991. – 349 с.
16. Кузьмин С. Л. Земноводные бывшего СССР. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 1999. – 298 с.
17. Материалы (заключение об анализе данных, проведённом в ходе дискуссий) рабочего Совещания по пересмотру списка редких и исчезающих видов фауны и флоры для включения в Красную книгу Кыргызстана (Бишкек, 27.11.2004). — Кыргызстандын фауна жана флорасынын жоголуп бара жаткан жана сейрек кездешүүчү түрлөрүн Кызыл Китепке киргизүү үчүн өткөрүлгөн Кеңешменин материалдары (Бишкек, 27.11.2004). — Materials of Workshop on the revision of the list of animal and plant species rare and threatened with extinction, to including into Red Data Book of Kyrgyzstan (the conclusion about data analysis carrying out during the discussion) (Bishkek, November 27, 2004).

18. Материалы, опубликованные на веб-сайтах <http://www.wildryno.net/>, <http://www.kingsnake.com/> и <http://big-snake.narod.ru/> в период с января по декабрь 2005 года.

19. Оригинальные данные Д.А. Милько. — Д.А. Милконун өздүк материалдары. — D.A. Milko's original data.

20. Оригинальные данные А.М. Панфилова. — А.М. Панфиловдун өздүк материалдары. — A.M. Panfilov's original data.

21. Постановление Правительства Киргизской Республики «Об утверждении списков редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений для занесения в Красную книгу Кыргызской Республики» (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтом «Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизүү үчүн жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн сейрек кездешүүчү жана жоголуу коркунучунда турган түрлөрүнүн тизмесин бекитүү жөнүндө») № 170 от 28.04.2005.

22. Постановление Совета Министров Киргизской ССР «Об утверждении списков редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений, подлежащих включению в „Красную книгу Киргизской ССР“» № 181 от 13.10.1981.

23. Сатторов Т. Новый подвид такырной круглоголовки из Ферганской долины // Вестн. зоологии. – 1981. – № 1. – С. 82-85.

24. Сатторов Т. К экологии и распространению круглоголовки Саид-Алиева в Северном Таджикистане // Изв. АН Тадж. ССР. – 1984. – № 12. – С. 71-75.

25. Яковлева И. Д. Пресмыкающиеся Киргизии. – Ф.: Илим, 1964. – 270 с.

26. 2001 IUCN Red List Categories and Criteria (version 3.1) (Adopted by SSC/IUCN in 51 Session of the IUCN Council. Swiss, Gland 9.02.2000) – IUCN, 2003. <www.redlist.org>. Downloaded 2004.

27. 2004 IUCN Red List of Threatened Species. – IUCN, 2004. <www.redlist.org>. Downloaded on 02.10.2005.

28. Borkin L. J., V. K. Eremchenko, N. Helfenberger, A. M. Panfilov and J. M. Rosanov. On the distribution of diploid, triploid, and tetraploid Green Toads (*Bufo viridis* Complex) in South-Eastern Kazakhstan // Rus. J. Herpetol. – 2001. – Vol. 8. № 1. – pp. 45-53.

29. Griffith H., A. Ngo & R. W. Murphy. A cladistic evaluation of the cosmopolitan genus *Eumeces* Wiegmann (Reptilia, Squamata, Scincidae) // Rus. J. Herpetol. – 2000. – Vol. 7. – № 1. – pp. 1-16.

30. Mertens R. Herpetologische Mitteilungen. V: Zweiter Beitrag zur Kenntnis der geographischen Formen von *Eumeces schneideri* Daudin // Senckenbergiana. – 1924. – № 6. ss. 182-184.

31. Mertens R. Dritte Mitteilung ьber die Rassen der Glattechse *Eumeces schneideri* // Senckenbergiana. – 1924. – № 27. – ss. 53-62.

Жашыл кур бака

Bufo viridis Laurenti, 1768

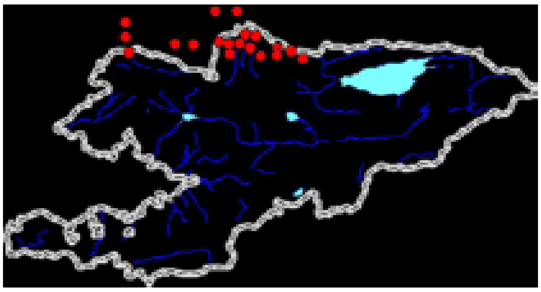

Куйруксуз амфибиялар – Anura – Бесхвостые – Tailles Amphibians
Кур бакалар – Bufonidae – Жабы – True Toads

Статусу: *VU B2ab (ii ,iii, iv); D2* категориясы; Акыркы мезгилде кескин түрдө популяциясынын жыштыгы төмөндөгөн Кыргызстандагы сейрек түрү. Таксономиялык жагынан толук изилденген эмес [28], эволюциялык изилдөөлөрдүн объектиси катары мааниге ээ, ошондой эле регионалдык генофонду сактоо катары да; республиканын фаунасында *Bufonida* тукумунун эки түрдүн бир өкүлү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Европадан, Түндүк Африкадан, Алдынкы Азиядан тартып Орто Азияга чейин [16] таралган, бул жерлерде таралышынын ареалы Чу жана Көп суулардын өрөөндөрү, Моюнкум чөлүнүн түштүк чек аралы менен чектелген [6, 20, 28]. Кыргызстанда Чүй өрөөнү, Кыргыз Алатоосунун этеги жана Талас суусунун нугу менен Казакстандын чегине чейин. Бул райондордогу жашыл кур бакаларды мурун "*turanensis*" жана "*asiomontanus*" формаларына киргизишчү, булар *B-danatensis Pisanetz* синоними болчу (Кыргызстандын башка территорияларында жашоочу данатин кур бака).

Жашаган аймактары. Чүй жана Талас өрөөндөрүнүн антропогендик ландшафттары, деңиз деңгээлинен 1200 м.ге чейинки бийиктикте, Кыргыз Алатоосунун этектеринде жапыз чөптүү талаалар.

Саны. Бул комплектеги түрлөр үчүн, Кыргызстандагы жашыл кур бака аз сандуулугу менен мүнөздөлөт. Ак-Суу дарыясынын төмөнкү жагында көбөйүү жерлеринде максималдык жыштыгы 1 гектарга 10-12 жуп особдор туура келет. Кыргыз Алатоосунун этектеринде, Жыламыш, Аламүдүн ж.б. суусу аралаган капчыгайлар бою эсепке алынган маршрута 1 сааттын ичинде (туурасы 5м келген тилке боюнча) 1-3 төн 15 чейин особдор кездешет [20]. Акыркы 12-16 жылдын ичинде санынын төмөндөшү жана ареалынын кыскарышы байкалды (Кыргызстанда).

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Чээнден чыгуу жана көбөйүшүнүн башталышы жылдын фенологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша – марттан тартып май айына чейин болот. Көбөйүү цикли узак. Көбөйүү мезгилинен сырткары күүгүмдө активдүү, ал эми жайкы ысык айларда жашоо тиричилигин түнкүсүн өткөрөт. Бир таштаган икрасынын саны 3-12 миңге жетет. Бир айлыктардын кургакка чыгышы июндан баштап август бою. Кумурскалар, кенелер, гусеницалар, дуулдактар, кыпчуурлар, моллюскалар чоңдорунун азыгынын негизги объектилери [1,20]; көнөк баштар болсо детрит жана балырларды жешет [16].

Чектөөчү факторлор. Көбөйүүгө ыңгайлуу жерлердин азайышы: ирригациялык иштер, тоо суулардын агышынын өзгөрүшү, жерлерди айдоо, жашоо жерлеринин булганышы; Тетраплоиддик *Bufo danatensis* түр менен конкуренция түзүү, машина жолдорунда тебеленип өлүшү.

Көбөйтүү (колдо багуу). Бирин-серин маалыматтар бар [15,18]; Кыргызстанда жүргүзүлбөйт. КР УИАнын Биология-топурактануу институнун түр аралык аргындаштыруу боюнча бир катар тажрыйбалардын натыйжасында маалыматтар алынган [20].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоонун атайын чаралары иштелип чыга элек. Токмок заказнигинин территориясында жашаган аймактары жана популяциялары жалпы режими менен коргоолууда.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Төмөнкү (Аксуунун нугу боюнча Түлөк кыштагынын аймагы) жана тоо (Аламүдүн же Жыламыш сууларынын капчыгайлары) популяциясынан коргоого алынган жер бөлүп берүү.

Зелёная жаба

Bufo viridis Laurenti, 1768

Статус: *Категория VU B2ab(ii,iii,iv); D2.* Редкий в Кыргызстане вид, с резким снижением плотности популяций в последнее время. Недостаточно изучен таксономически [28], имеет значение, как объект эволюционных исследований, и в аспекте сохранения регионального генофонда, один из двух представителей семейства Bufonidae в фауне Республики.

Распространение общее и в стране. От Европы, Северной Африки, Передней Азии до Средней Азии [16], где ареал распространения ограничен долинами рек Чу и Копа, южной границей пустыни Мойынкум [6, 20, 28]. В Кыргызстане – Чуйская долина до предгорий Киргизского хр. и пойма р. Талас на границе с Казахстаном. Зелёных жаб из этих районов ранее относили к формам «*turanensis*» и «*asiomontanus*», являющимся синонимами *B. danatensis* Pisanetz (Данатинская жаба, обитающая на остальной территории Кыргызстана).

Места обитания. Антропогенные ландшафты в Чуйской и Таласской долинах, низкотравные степи в предгорьях Киргизского хр., на высотах до 1200 м н. у. м.

Численность. Зелёная жаба в Кыргызстане характеризуется сравнительно низкой для видов этого комплекса численностью. В местах размножения в низовьях р. Ак-Суу максимальная плотность достигает 10–12 пар особей на гектар. В предгорьях Киргизского хр., по ущ. рек Джыламыш, Аламедин и др. за один час маршрутного учёта (на транссектах шириной 5 м по береговой полосе) встречались от 1–3 до 15 особей [20]. В течение последних 12–16 лет отмечается снижение численности и сокращение ареала (в Кыргызстане).

Образ жизни (жизненные циклы).Выход с зимовки и начало размножения зависят от фенологических особенностей года, обычно наблюдаются с марта по май. Период размножения растянут. Вне периода размножения ведёт сумеречную активность, а в жаркие летние месяцы характерен ночной образ жизни. Количество икры в кладке – 3–12 тысяч яиц. Выход сеголеток на сушу – с июня по август. Основные объекты питания взрослых – муравьи, клопы, гусеницы, жужелицы, уховёртки и моллюски [1, 20]; головастики поедают детрит и водоросли [16].

Лимитирующие факторы. Сокращение пригодных для размножения мест вследствие ирригационных работ, зарегулирования стоков горных рек, распашки земель, а также загрязнение мест обитания, конкуренция с тетраплоидным видом *B. danatensis* и гибель на автодорогах.

Разведение (содержание в неволе). Имеются отрывочные данные [15, 18]; в Кыргызстане не проводится. В БПИ в ряде экспериментов по межвидовой гибридизации достигнуты положительные результаты [20].

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны не разработаны. Местообитания и популяции на территории Токмакского заказника охраняются в общем режиме.

Меры охраны рекомендуемые. Выделение охраняемых участков в низинной части области обитания (в пойме р. Ак-Суу около с. Тюлек) и в горной (в ущельях р. Аламедин или Джыламыш).

Green Toad

Bufo viridis Laurenti, 1768

Status: *Vulnerable (category VU B2ab (ii, iii, iv); D2),* west-Palaearctic species, rare and, in addition, insufficiently studied in Kyrgyzstan, with sharply reducing stock. The species is valuable for evolutionary researches and preservation of regional genetical fund. Territories of occupancy in the country are limited by anthropoid landscapes in Tchu Valley and in extreme lower part of Talas Valley; Green Toad populates also low-herb steppes at northern slope of Alexander Mountain Range, up to 1,200 m above sea level. Adults complete hibernation from March to May, they are night-active insectivores; period of reproduction is prolonged. Maximal number is up to 10–12 pairs per hectare (in vicinity of Tyulek village); fertility is 3–12,000 eggs per set. Limiting factors: pollution and reducing of habitats, melioration, ploughing-up, competitors (*B. danatensis* Pisanetz) and autobahn-mortality. At present time it is protected by common routine in Tokmak wildlife area only. To protect Green Toad it is offered to create reservations in low-land part of the area (in Ak-Suu River valley) and one in mountain (in a gorge of the Alamedin or Jylamysh River).

Кызыл колтук бака

Rana asiatica Bedriaga, 1898

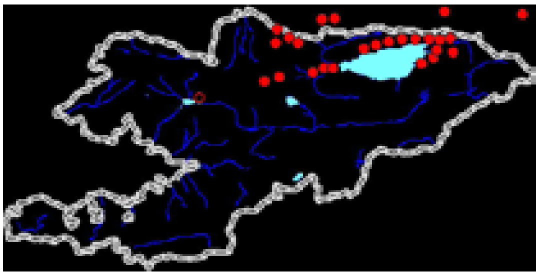

Куйруксуз амфибиялар – Anura – Бесхвостые – Tailles Amphibians
Кадимки бакалар – Ranidae – Лягушки настоящие – True, or Typical, Frogs

Статусу: *VU Blab (iv)* категория. Саны жана жашаган аймактары кескин кыскарып бараткан, кууш жана дизъюктивдүү ареалду мозаика (бөлөк-бөлөк) түрүндө таралуучу түр. Кыргызстанда белгилүү болгон популяцияларын дээрлик теңин сактоодо атайын коргоо чараларын колдонуу зарыл. Суулардын булганышынын табигый биоиндикатору (биологиялык аныктоочусу) [20], Казакстандын Кызыл китебине киргизилген.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түштүк-чыгыш Казакстанда түрдүн ареалы бир нече обочолонгон бөлүктөрдөн турат (батыш тарапта Чүй өрөөнүнөн тартып Чыгыш Балхашка чейин), Түндүк-чыгыш Кыргызстанда жана Батыш Кытайда (Синцзян жана Ганьсу) [16]. Кетментөбө өрөөнүнүн эң батышында анык табылышы аныктоону талап кылат [16]. Кыргызстанда Чүй өрөөнүндө Бишкек шаарынын чыгышына карай Токмокко чейин, Ысыккөл өрөөнүндө көлдүн жээктери жана көлгө куюлган суу нуктарынын бойлору. Бардык жерлерде анда-санда кездешет. Кочкор өрөөнүндө Чу жана Кочкор сууларынын, жана Жумгал суусунун жогору жана ортоңку агымынын жайылмасынын жээктери [1, 6, 20].

Жашаган аймактары. Жалпысынан-суу өрөөндөрүнүн токойлуу жерлерин, талаалрды жана чөлдөрдү, деңиз деңгээлинен 350м ден 3000м чейин диапазондогу бийиктикти мекендейт [20]; Жер астында суу чыккан Чүй - Ысыккөл өзөөнүнүн табигый, булганбаган биоценоздордун суу биотоптору [20].

Саны. Бардык жерде төмөн жана азайып бара жатат [16]. Ананьев кыштагынан тартып (Чыгыш Ысыккөлдүн) Түп суусуна чейин, 1984-1985 жылдары көбөйүүчү жерлеринде 1 гектарга 400-500 особдор тура келген, ал эми 1986 жылы эсепке алынган маршруттарда бирин-серин гана особдор кездешкен. Учурда, Кочкор өрөөнүндө популяциясынын орточо жыштыгы 1 гектарга 24 особь, Жумгал өрөөнүндө-6 особь, Чүй өрөөнүндө-17 особ туура келет [17, 20].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жашоосунун көпчүлүк убактысын кургакта өткөрөт, күндүз жана кечки маалда активдүү. Жашаган жерлерине жараша чээнден март-май айларында чыгат. Икрасын май-июнь айларында таштайт. Бир жолку таштаган икрасынын саны 600 - 1200 жетет. Личинканын өрчүшү 40 күнгө жакын созулат. Метаморфозасынын бүтүшү – июнь - август бою. Көлчүктөрдө, чанда кургактагы чуңкурларда топтошуп кыштоосун өткөрөт (чээнге киришин) [16, 19]. Азыгынын негизги бөлүгүн курт-кумурскалар (какач канаттуулар, түз канаттуулар, кату канаттуулар ж.б.) түзөт [1, 20].

Чектөөчү факторлор. Көл бакасы *Rana ridibunda Pall* интродуцияланган түр менен конкуренттик кылууга жөндөмсүздүгү (Ысыккөл өрөөнү), жашаган жерлеринин булганышы (Чүй өрөөнү). Табигый душмандары: түлкү, кулаалылар, бор баштар [1, 20], суу жыландар жана гельминттер [16]. Санынын өзгөрүлүшүнүн негизги себептери-ирригациялык иштер, суулардын агымынын өзгөрүлүшү, малдын жайылышы, жолдордо өлүп жоголушу жана кишинин түздөн-түз кол салуусу (элдик дарылоо үчүн колдонушу [16 ж.б.]).

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда жүргүзүлгөн эмес [20]. Террариумдарда сейрек түр [18].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда атайын коргоо чаралары көрүлгөн эмес, Ысыккөл коругунун [8, 16] жана Токмок заказнигинин [20] жалпы режими астында жашаган аймактары коргоого алынган. Казакстандын Кызыл китебине киргизилген [10].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. IUCNRLTS жана Кыргызстандын Кызыл китебине киргизүүгө сунуш кылган [16]. Чүй өрөөнүндө локалдык топтошкон популяциялары үчүн (каражыгач токойу жана Кант шаарынын тушунда Чү суусунун бойлору), ошондой эле Жумгал жана Кочкор суусунун Чу дарыясына кошулган (куюлган) жерлеринде жаратылышты пайдалануунун регламенттерилген аянты жетиштүү участкаларды уюштуруу. Жергиликтүү калк арасына түшүндүрүү иштерин жүргүзүү.

Центральноазиатская лягушка

Rana asiatica Bedriaga, 1898

Статус: *Категория VU B1ab(iv)*. Мозаично-распространённый вид с дизъюнктивным и сравнительно узким ареалом, численность и область обитания которого сокращаются. Сохранение почти половины из известных в Кыргызстане популяций, по-видимому, невозможно без осуществления специальных мер. Естественный биоиндикатор загрязнения вод [20], внесён в Красную Книгу Казахстана [10].

Распространение общее и в стране. Ареал вида состоит из нескольких изолированных частей в Юго-Восточном Казахстане (от Чуйской долины на западе до Восточного Прибалхашья), Северо-Восточном Кыргызстане и Западном Китае (Синцзянь и Ганьсу) [16]. Нахождение в самой западной точке, в Кетмень-Тюбинской котловине, требует подтверждения [16]. В Кыргызстане – спорадично в Чуйской долине от г. Бишкек на восток до г. Токмак, в Иссык-Кульской котловине (также спорадично) по побережью и руслам рек, впадающих в оз. Иссык-Куль, в Кочкорской долине по поймам рек Чу и Кочкор, и в пойме р. Джумгал в верхнем и среднем течении [1, 6, 20].

Места обитания. В целом – облесённые места в долинах рек, в степях и пустыне, в высотном диапазоне от 350 до 3000 м н. у. м. [20]; в Чу-Иссыккульском бассейне – естественные, не загрязнённые околоводные биотопы биоценозов в зонах выклинивания грунтовых вод [20].

Численность. Повсеместно низкая и снижающаяся (см. [16]). На участке от с. Ананьево до р. Тюп (Восточное Прииссыккулье) в 1984–1985-х годах в местах размножения достигала 400–500 экз./га, а в 1986 году на учётных маршрутах встречались единичные особи. Средняя плотность популяций в настоящее время в Кочкорской долине – 24 экз./га, в Джумгальской котловине – 6 экз./га, в Чуйской – 17 экз./га [17, 20].

Образ жизни (жизненные циклы). Большую часть жизни проводит на суше, активны днём и в вечерние часы. Зимовка заканчивается, в зависимости от условий обитания, в период с марта до мая, откладка икры – с мая по июнь. В кладке 600–1200 икринок. Развитие личинок длится около 40 суток. Окончание метаморфоза – с июня по август. Зимуют группами в лужах, реже в ямах на суше [16, 19]. Основу питания составляют насекомые (чешуекрылые, прямокрылые, жесткокрылые и др.) [1, 20].

Лимитирующие факторы. Вытеснение интродуцированным конкурентом, озёрной лягушкой *R. ridibunda* Pall. (в Иссык-Кульской котловине), загрязнение мест обитания (в Чуйской долине). Естественные враги: лисицы, луни, сорокопуты [1, 20], водяные ужи и гельминты [16]. Общие причины снижения численности – ирригационные работы, зарегулирование стока рек, выпас скота, гибель на автодорогах и прямое преследование человеком (для целей традиционной медицины [16 и др.]).

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызстане не проводилось [20]. Редкий вид в террариумах [18].

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане специально не охраняется, места обитания охраняются общим режимом Иссык-Кульского заповедника [8, 16] и Токмакского заказника [20]. Внесён в Красную книгу Казахстана [10].

Меры охраны рекомендуемые. Вид был рекомендован к внесению в IUCN RLTS и в Красную книгу Кыргызстана [16]. Для локальных популяций в Чуйской долине (Карагачевая роща и пойма р. Чу в районе г. Кант), а также в пойме р. Джумгал и у впадения р. Кочкор в р. Чу – создание участков достаточной площади с регламентированным природопользованием. Проведение разъяснительную работы среди местного населения.

Middle Asia Wood, or Asiatic Brown, Frog

Rana asiatica Bedriaga, 1898

Status: *Vulnerable (category VU B1ab(iv))*, mosaic distributed species with reducing stocks and territories of occupancy, natural indicator for water purity. Common inhabitancy areas are North-eastern Kyrgyzstan, South-eastern Kazakhstan and Western China; in Kyrgyzstan it populates undisturbed wetlands in Tchu, Jumgal, Issyk-Kul and Kochkor valleys/hollows. Larval period is about 40 days, metamorphosis is in July – August; adults are active in day- and gloaming-time and lead predominantly terrestrial life-mode. Registered number is 17 specimens per hectare in Tchu Valley, 6 – in Jumgal Valley, 24 – in Kochkor Hollow; fertility is 0.6-1.2,000 eggs per set. Limiting factors: pollution and reduction of habitats, melioration, excessive pasturage, ousting by alien species (*R. ridibunda* Pall.), natural enemies (foxes, harriers, shrikes etc.) and autobahn-mortality. There is no specific preservation of this species; at present time it is protected by common routine in Issyk-Kul Nature Reservation and Tokmak wildlife area only. *R. asiatica* is listed in Red Book of adjacent Kazakhstan. Creation of additional protected territories for local populations in Tchu and Jumgal Valleys and awareness building work for people are necessary to conserve of the species.

Орто Азия таш бакасы

Agrionemys horsfieldi (Gray, 1844)

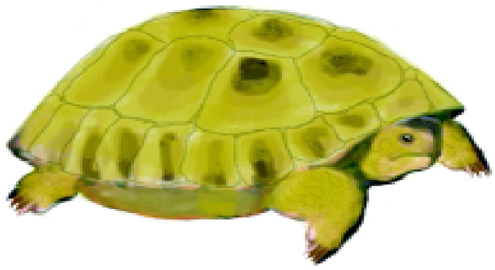

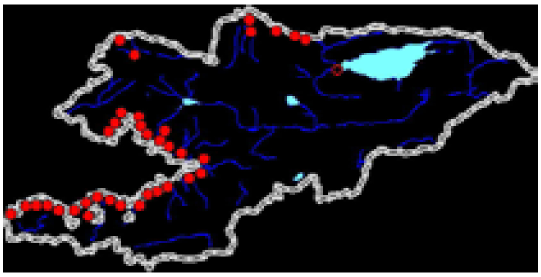

Таш бакалар – Testudines – Черепахи – Turtles and Tortoises
Кургакчыл таш бакалар – Testudinidae – Черепахи сухопутные – True Land Tortoises

Статусу: *VU Blab (ii ,iii, v)* категория; CI. Саны азайып (кыскарып) баратуучу түр, монотиптик уруунун өкүлү, IUCNRLTS (VU A2d) жана CITES II Тиркемесине киргизилген [4, 27 ж. б.]; Жашаган чөйрөсү өзгөрүлүүнүн жана чексиз кармоонун натыйжасында, Кыгызстандын территориясында жоголуу коркунучунда турган түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк жана Чыгыш Ирандан тартып Түндүк-батыш Кытайга чейин, Орто Азияда бардык жерлерде, Казакстанда түндүккө карай Эмба дарыясына жана Тарбагатай тоолоруна чейин таралган [1, 4, 6, 9, 15, 25]. Кыргызстанда – Приферган райондору, батышта Талас жана Чүй өрөөндөрүндө [1, 6, 19, 20, 25]; Батыш Ысыккөлдө табылышы (ооз эки маалыматтар боюнча) жалган болуп чыкты.

Жашаган аймактары. Кыргызстанда чөл жана жарым чөлдүү ландшафтарды, талаалуу жарым чөлдөрдү, кээ бирде жапыз чөптүү талаалуу өрөөндөрдү жана айыл чарбалык жерлерди (айдоолор, бахчалар) мекендейт; деңиз деңгээлинен 1300м бийикке чейин тоо этектерде кездешет [20, 25].

Саны. Ареалда жана ар кандай жерлерде бирдей эмес. Майлысай шаарынын [20] аймактарында популяциясынын жыштыгы эь жогору туурасы 10м келген 10км транссектада 46 особь саналган. Нарын дарыясынын каньондун төмөнкү бөлүгүндө жана Түркстан тоо этектеринде шагыл таштуу жарым чөлдөрүндө ошондой эле маршрутта бир күндө 10дон кем эмес особдор жолуккан [19]. Чүй өрөөнүнүн бардык жерлеринде саны кескин азайып жоголуп кетүүнүн чегинде турат [20].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Чүй өрөөнүндө кышкы чээнден март айында чыгат; Кыргызстанда анын уруктануусу апрелде өтөт. Жумурткасын ийиндерге ташташат, ал май-июнда [20, 25]; өтө чанда гана жайкы чээни токтолот (жаан-чачын сезондо) [19]. Жыныстык жагынан 12 - 16 жашында жетилет [20] (башка маалыматтар боюнча [1, 4] - дене узундугу 10 - 11см ге жеткенде 10 жашында [9], ал эми эркектери – 5 - 6 жашынды [15]) Адатта ургаачылары 2 (кээ бирде 6) жумуртка туушат [3, 4, 15]. Ургаачылары адатта салмагы 30г. чейин, катуу кабык менен капталган 2 жана андан да көп (кээ бирде 6) [3, 4, 15] бир нече жолу [9] жумуртка туушат.

Чектөөчү факторлор. Антропогендик таасир астында жашаган жерлеринин өзгөрүлүшү (көп жылдык пайдалануудан такырайы кетиши) жана бузулушу, дың жерлерди айдоо, экспортко массалык түрдө кармап, ошондой эле браконьерлик жол менен кармап сыртка алып кетүү [9]. Кыргызстандын шарттарында негизги фактор – республиканын территориясынан коммерциялык максат менен (жол менен) сыртка алып кетүү [20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Орто Азия таш бакасы - террариумду сүйүүчүлөрдүн обьектиси [3, 15, 18], бирок колдо жакшы көбөйөт. Кыргызстанда көбөйтүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда түр да, анын жашаган жерлери да коргоого алынган эмес; акыркы мезгилге чейин экспорт көзөмөлгө алынган эмес (көзөмөлдөнгөн эмес) (2005 жылы миңге жакын таш баканы жашыруун жол менен сыртка чыгарууга бөгөт коюлган) [20].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Республиканын УК административдик жана кармоону жөнгө салуу боюнча таш бакаларды КРнан сыртка чыгарып алып кетүүсүнө бөгөт коюу чараларын күчөтүү. Бир катар жашаган жерлерине – жазгы мезгилде малдарды жайууга регламент коюу.

Среднеазиатская черепаха

Agrionemys horsfieldi (Gray, 1844)

Статус: *Категория VU B1ab(ii,iii,v); C1*. Представитель монотипического рода, сокращающийся в численности, занесён в IUCN RLTS (VU A2d) [27] и в Приложение II CITES [4 и др.]; на территории Кыргызстана находится под угрозой исчезновения, вызванного изменением среды обитания и отловом.

Распространение общее и в стране. От Северного и Восточного Ирана до Северо-Западной Индии и Северо-Западного Китая, в Средней Азии повсеместно, в Казахстане на север до р. Эмба и хр. Тарбагатай [1, 4, 6, 9, 15, 25]. В Кыргызстане – в Приферганских районах, на западе Таласской и в Чуйской долинах [1, 6, 19, 20, 25]; нахождение в Западном Прииссыккулье (по устным сообщениям) недостоверно.

Места обитания. В Кыргызстане населяет пустынные и полупустынные ландшафты, остепнённые полупустыни, иногда долинные низкотравные степи и сельскохозяйственные земли (пашни, бахчи); в предгорьях встречается до высоты 1300 м н. у. м. [20, 25].

Численность. В частях ареала и в разных местах различная. Наибольшая плотность популяции отмечена в районе г. Майли-Сай [20] – на 10 км транссекты шириной 10 м учтено 46 особей. В нижней части каньона р. Нарын и в щебнистых полупустынных предгорьях Туркестанского хр. на аналогичных маршрутах встречались менее 10 особей за день [19]. В Чуйской долине повсеместно численность резко снизилась до критического уровня [20].

Образ жизни (жизненные циклы). В Чуйской долине выходит из зимней спячки в марте; спаривание (в Кыргызстане) – в апреле, откладка яиц проходит в норах в мае-июне [20, 25]. Из отложенных яиц молодые черепахи появляются через три месяца и остаются на зимовку [20, 25]; очень редко летняя спячка прерывается (в дождливый сезон) [19]. Половой зрелости достигают на 12–16-м году жизни [20] (по другим данным [1, 4] – на 10-м, при длине тела 10-11 см [9], а самцы – в 5–6 лет [15]); самки откладывают обычно два яйца (иногда до шести [3, 4, 15] и более, в несколько приёмов [9]), массой до 30 г, покрытых твёрдой оболочкой.

Лимитирующие факторы. Антропогенное воздействие: изменение (вследствие многолетнего перевыпаса) и уничтожение мест обитания, распашка целинных земель, массовый отлов на экспорт, в том числе браконьерский [9]. В условиях Кыргызстана основной фактор – прямое преследование с целью коммерческого вывоза с территории республики [20].

Разведение (содержание в неволе). Среднеазиатская черепаха – популярный обитатель любительских террариумов [3, 15, 18], но в неволе размножается плохо. В Кыргызстане разведение не проводится.

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане не охраняются ни вид, ни его места обитания; до последнего времени не контролировался экспорт (в 2005 году был пресечен нелегальный вывоз около 1000 черепах [20]).

Меры охраны рекомендуемые. Ужесточение административной и регулируемой уголовным законодательством республики ответственности за отлов и вывоз. В ряде мест обитания - регламентирование интенсивности выпаса скота в весенний период.

Steppe, or Afghan, Tortoise

Agrionemys horsfieldi (Gray, 1844)

Status: *Vulnerable (category VU B1ab (ii, iii, v); C1)*, representative of monotypic genus with South-Turanian area, in Kyrgyzstan populations of its species are endangered. The species is listed in IUCN RLTS (category VU A2d) and in Appendix II of CITES. It populates low-herb steppes and semi-deserts in piedmont zone in Talas and Tchu Valleys (probably up to eastern part of Issyk-Kul Hollow) and in the southern part of the country, usually up to 1,300 m above sea level. Tortoises finish the hibernation in March, period of rut and egg-laying depends on the elevation (May – June); incubation is 3 months. It is very rare in Tchu Valley and more abundant in some southern areas (i. g. 46 specimens per a transsect 10 km X 10 m, in vicinities of Maili-Sai town). Number is decreasing owing to ploughing-up and unordered collection for export purposes. The species is difficult at breeding (reproductive age is 12–16 years, females usually lay 2 eggs); it is not bred in Kyrgyzstan. At present time Steppe Tortoise is out of special protection in the country, which is urgently necessary to address, e.g. only one smuggled lot of tortoises seized by custom in 2005 numbers about 1,000 specimens. Toughening of criminal amenability for the collection/trade and awareness building work among people (about undesirability of keeping at home) are offered to protect this species.

Саид-Алиевдин жумуру баш кескелдириги

Phrynocephalus saidalievi Sattorov, 1981

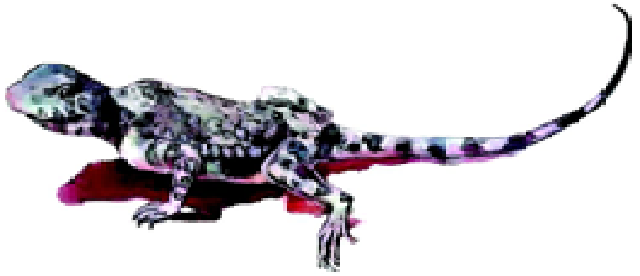

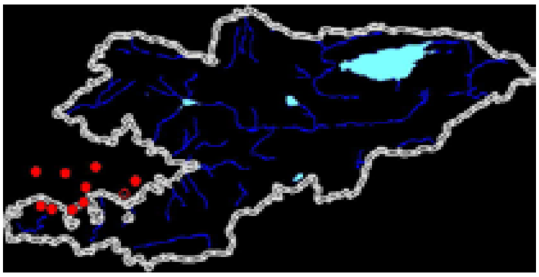

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Ачамалар – Agamidae – Агамовые – Dragon Lizards

Статусу: *VU Blab (iii)* категория. Фергана өрөөнүнүн батыш бөлүгүнүн тоо этектеринин эндемиги, саны азайып бара жаткан кууш ареалдуу калдык түр [23, 7]. Тажикстандын (2 категория) жана Өзбекстандын (EN lab (i – v) категория) Кызыл китептерине киргизилген [13].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ареалы Курама тоо кыркаларынын түштүк – батыш бөлүгүн, Түркстан түндүк – батыш тараптагы тоо этектерин, Фергана өрөөнүнүн батыш бөлүгүн камтыйт [7, 12, 13, 23, 24]. Кыргызстанда Баткен облусунун түндүк чек ара бөлүгүндө Белисынык, Тахтобоз ж. б. тоолордо, чыгышка карай Козубаглан суусунан тартып Шахимардан суусуна чейин таралганы белгилүү [6, 19].

Жашаган аймактары. Нык чополуу жана өсүмдүктөргө жарды келген майда таштуу жерлер, суулардын кургап калган нуктары ар түрдүү чополуу жана түздүү жарым чөлдөр, деңиз деңгээлинен 500-1100м бийиктикте [19].

Саны. 30-40 жыл мурун бүт ареалы боюнча таралуучу. Азыркы учурда бир катар жашоочу жерлеринде бирин-серин гана кездешет [12, 13, 24]. Кыргызстанда адатта Тахтобоз тоо кыркаларынын этектеринде кездешет: 2м х 3км транссектада бир саат издөөдө 6 - 9 особу табылган [20]. Баткен ш: түштүккө карай Тажикстан менен чек ара районунда (Кызыл - Бел капчыгайы) апрелде жогорудай учет жүргүзүү түрдүн жыштыгынын 2 эсе аздыгын көрсөттү [9], башка жерлерде анда – санда сейрек [7,19, 20, 23, 24].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Толук изилденген эмес. Март-октябрда активдүү, уруктануусу (үйүгүшүүсү) март – апрелде жүрөт. Ургаачылары 1 - 2 уя салып майдан тартып июндун аягына чейин [20] 2 – 10 дон жумуртка тууйт. Жаштары курт – кумурскалар жана жөргөмүш сымалдар менен азыктанышат [13, 19, 24]. Эртең мененки саат 10 дон тартып күн жарымына чейин активдүү, мындайда сакчылыктыгын жоготуп байкоогучтарды көрбөй калышат [19]. Өздөрү ийин казышат, кыштоосун кээ бирде эшек курттардын ийиндеринде өткөрөт [19].

Чектөөчү факторлор. Жашоочу жерлерин өздөштүрүү, малдын жайылышы, иштердин кескин түрдө көбөйүп кетиши [19]; табигый жырткычтардын таасир этиши жана террариумдарга кармап багыш үчүн коммерциялык кармоо фактылары [20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Белгилүү болгон маалыматтар [18] негизинен такыр жумуру баш кескелдирикке таанду. Кыргызстанда колдо көбөйтүлбөгөн, азыкка (азыгына) талапсыз, температурага сезгич келет [19, 20].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда коргоо алынган эмес; Тажикстандын [12] жана Өзбекстандын [13] Кызыл китептерине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жашаган жерлерин жайыт катары колдонууга жана инсектициддерди колдонууга регламенттерди коюу, көбөйүүчү жана кыштоочу жерлерине микрорезерваттарды уюштуруу.

Круглоголовка Саид-Алиева

Phrynocephalus saidalievi Sattorov, 1981

Статус: *Категория VU B1ab(iii)*. Узкоареальный реликтовый вид, эндемик предгорий западной части Ферганской долины [23, 7], численность которого уменьшается. Внесён в красные книги Таджикистана (категория 2) [12] и Узбекистана (категория EN 1ab(i-v)) [13].

Распространение общее и в стране. Ареал включает юго-западную оконечность Кураминского хребта, северо-западной предгорья Туркестанского хребта, западную часть Ферганской долины [7, 12, 13, 23, 24]. В Кыргызстане отмечен в северной приграничной части Баткенской области в горах Бели-Сынык, Тахтобоз и др., от р. Козу-Баглан на восток до р. Шахимардан [6, 19].

Места обитания . На плотных глинистых и мелкощебнистых почвах с изреженным растительным покровом, в пересохших руслах речек с лёссовыми наносами, в суглинистых и осолонённые полупустынях с выходами пестроцветных глин и известкованных краснозёмов, на высотах 500–1100 м н.у.м. [19].

Численность. 30-40 лет назад был обычен по всему ареалу, в настоящее время в ряде мест обитания встречается единично [12, 13, 24]. В Кыргызстане наиболее обычен в предгорьях хребта Тахтобоз: 6–9 особей за час поисков на транссекте 3 км шириной 2 м [20]. К югу от г. Баткен в районе границы с Таджикистаном (урочище Кызыл-Бель) аналогичные учёты в апреле показывали вдвое меньшую плотность вида [19], в других местах ещё более редок [7, 19, 20, 23, 24].

Образ жизни (жизненные циклы). Недостаточно изучен. Активны с марта по октябрь, спаривание в марте-апреле. Самки делают 1–2 кладки (по 2–10 яиц) в период с мая по конец июня [20]. Молодые появляются в июне-июле, половозрелыми становятся после зимовки. Питаются некрупными насекомыми и паукообразными [13, 19, 24], наиболее активно охотятся с 10 часов утра до полудня, при этом теряют осторожность и наблюдателя не замечают [19], для укрытия роют собственные норки, зимуют иногда в норках мокриц [19].

Лимитирующие факторы. Освоение мест обитания, интенсивный выпас скота, резкое увеличение поголовья собак [19]; влияние естественных хищников и факты возможного коммерческого отлова [20] для содержания в террариумах не выявлялись.

Разведение (содержание в неволе). Имеющиеся данные [18] скорее всего относятся к Такырной круглоголовке. В Кыргызстане в неволе не размножались, к пище нетребовательны, чувствительны к температуре [19, 20].

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане не охраняется; занесён в красные книги Таджикистана [12] и Узбекистана [13].

Меры охраны рекомендуемые. Регламентация использование местообитаний в качестве пастбищ и применения инсектицидов, создание микрорезерватов в местах размножения и зимовки.

Said-Aliev's Toad Agama (Said-Aliev's Sunwatcher)

Phrynocephalus saidalievi Sattorov, 1981

Status: *Vulnerable (category VU B1ab(iii)),* narrowly spreaded species endemic for western part of Fergana Valley (Tadjikistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan), with declining number. It occurs from March to October in clayey and metal semi-deserts with sparse vegetation in low mountains, at 550–1,100 m above sea level. They catch small insects and spiders; copulation is observed in May – June; females lay once or twice 2–10 eggs. Young individuals appear in June – July, they are able for reproduction after hibernation. It is rare species; only in piedmonts of Takhtoboz Mountain Range there are registered 6-9 specimens per hour. The species is difficult in breeding and not bred in Kyrgyzstan. Limiting factors: development of virgin lands and excessive pasturage in desert zone and unordered collection by amateurs. At present time this species is out of any protection in Kyrgyzstan; it is included into Red Book of adjacent Uzbekistan. The creation of special protected territories and awareness building work for customs services and environment protecting specialists to prohibit illegal export are offered for conservation of the species.

Боз эчкемер, боз земзем

Varanus griseus (Daudin, 1803) ssp. *caspius* (Eichwald, 1831)

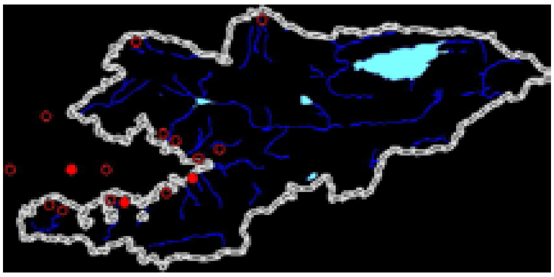

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Эчкемерлер – Varanidae – Вараны – Monitors, or Goannas

Статусу: *CR A4bc* категория; Е. Кыргызстанада – саны азайууда түштүк-туран түрчөнүн, түштүк батыш-палеарктикалык түрдүн чачырандуу популяциялары [1, 11, 12], региондо тукумдун жалгыз гана өкүлү. Түрчө CITES 1 Тиркемесине, СССРдин (III категория) [14], Казакстандын (II, VU) [10] жана бардык Орто Азия өлкөлөрдүн [1, 4, 9, 11, 12, 13] Кызыл китептерине киргизилген. Кээ бир маалыматтар боюнча [4, 10] дагы IUCNRLTS киргизилген.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. *V.g.caspius* ареалы Иран, Афганистан, Орто Азия жана Түштүк Казакстанды (түндүккө карай Үстюртко чейин, чыгышка карай Фергана тоо кыркаларына чейин) камтыйт, ал эми Аравия жарым аралында, Түндүк Африка, Пакистан жана Батыш Индияда – башка түрчөлөрү. Кыргызстанда мурун Прифергандын бардык тоо этектеги зоналарда, капчыгайларда кездешчү (кара [11]), дагы мурун – Чүй жана Талас өрөөндөрүндө [11, 25]. Акыркы убакта балким жашоочу жерлери бир топ азайып кеткен [4]; 1985 жылы Ош шаарына жакын издери табылган [20], 1992 жылы Көк – Жаңгак шаарына жакын, 2005 жылы Кыргызкыштак айылына жакын [19] бирин – серин особдор байкалган.

Жашаган аймактары. Чөлдөр жана жарым чөлдөр, Түркстан, Катран тоо, Алай, Кичиалай, Кекликтоо, Бозбутоо, Атойнок, Баубашата жана Фергана [4, 5] кыркалардын тоо этектериндеги адырлар. Бир катар жерлерде жашоо шарттарынын начарлашы түрчө жагымсыз биотопторго алып келген. Алсак, Көкжаңгак шаарына жакын мисте токойлу зоокалуу беттерде эчкемер бадалдардын арасынан табылган.

Саны. Бардык жерлерде сейрек. Түрдүн популяциясынын саны өтө аз санда болгондугуна байланыштуу, алардын абалы жөнүндө Кыргызстанда маалыматтар жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жашыныш үчүн кемирүүчүлөрдүн, куштардын, ташбакалардын ийиндерин кеңейтип пайдаланат; узуну 3м ге чейин жеткен өзү да ийин казат.

Чектөөчү факторлор. Мурунку убакта – терисин даярдоо [1,4,9], этин дары катары пайдаланыш үчүн кармоо [4, 11, 19, 20]. Учурда негизги фактор – жашоого жарактуу жерлердин кыскарышы: адырларды жана жарым чөлдөрдү өздөштүрүү (айдоо, малды жайуу), ошондой эле конуштардын кеңейиши жана тоо Кен иштетүүчү өнөр – жайдын өнүгүүсү. Жырткычтардын (корсактар, чөөлөр, күсөндөр, жырткыч куштар, үй иттери) кол салышат [1,10 ж. б.].

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда жүргүзүлбөйт. Зоопарктарда кармалышы [13,14] өтө сейрек, – террариум сүйүүчүлөрдүн багышы [3,18], колдо багылып көбөйтүү жөнүндө белгисиз [14].

Уюштурулган коргоо аракеттери. CITES тин 1 Тиркемесине жана бир нече өлкөлөрдүн Кызыл китептерине киргизилген. Кыргызстанда өзгөчө коргоодогу жаратылыш территорияларында (ӨКЖТ) түрдүн бир дагы жашаган аймактары белгиленген эмес. Аны кармоого толук тыйуу салынган, мыйзамсыз кармоо, жоопкерчиликке тартылат. Түрдү коргоо жана анын популяциясынын абалын көзөмөлдөө жүргүзүү мамлекеттик мергенчилик (аңчылык) көзөмөлдүн жоопкерчилигине жүктөлгөн [11].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Көбөйтүүнүн методдорун иштеп чыгуу, коргоо жөнүндө кеңири пропаганда жүргүзүү жана кармоого толук тыйуу салууну көзөмөлдөө. Фергана өрөөнүндө атайын заказникти жакын арада тезинен уюштуруу жөнүндө бир нече жолу белгилешкен [13,14].

Серый варан

Varanus griseus (Daudin, 1803) ssp. *caspius* (Eichwald, 1831)

Статус: *Категория CR A4bc; E*. В Кыргызстане – разрозненные популяции сокращающегося в численности [1, 11, 12] южно-туранского подвида южного западно-палеарктического вида, на периферии ареала; единственный в регионе представитель семейства. Подвид включён в Приложение 1 CITES, в красные книги СССР (категория III) [14], Казахстана (II, VU) [10] и всех среднеазиатских государств [1, 4, 9, 11, 12, 13], по некоторым данным [4, 10], включён также в IUCN RLTS.

Распространение общее и в стране. Ареал *V. g. caspius* включает Иран, Афганистан, Среднюю Азию и Южный Казахстан (на север до Устюрта, на восток до Ферганского хр.), на Аравийском полуострове, в Северной Африке, Пакистане и Западной Индии – другие подвиды. В Кыргызстане в прошлом отмечен в ряде урочищ почти по всей предгорной зоне Приферганья (см. [11]), а ещё раньше – в Чуйской и Таласской долинах [11, 25]. В последнее время область обитания очевидно сильно сократилась [4]; в 1985 году обнаружены следы около г. Ош [20], одиночные особи наблюдались в 1992 году около г. Кок-Янгак и в 2005 году около с. Кыргыз-Кыштак [19].

Места обитания. Пустыни и полупустыни, адыры в предгорьях хребтов Туркестанского, Катранг-Тоо, Алайского, Кичик-Алайского, Кеклик-Тоо, Бозбу-Тоо, Атойнокского, Баубаш-Атинского и Ферганского [4, 5]. В ряде мест ухудшение условий обитания привело к вытеснению вида в неподходящие биотопы: так, около г. Кок-Янгак варан отмечен в зарослях кустарников на скалистом склоне с фисташковым редколесьем.

Численность. Всюду редок, современные данные о числе популяций вида и их состоянии в Кыргызстане ввиду чрезвычайной малочисленности отсутствуют.

Образ жизни (жизненные циклы). В качестве убежищ использует норы грызунов, птиц, черепах, которые расширяет, копает также и собственные норы до 3 м в длину. Активен в апреле-октябре, в дневное время. Питается практически всеми животными, которых в состоянии схватить (грызуны, ящерицы, птицы, черепахи, змеи и их яйца, насекомые, сольпуги и др.); токсичная слюна помогает обездвижить крупную добычу. Половая зрелость наступает на третьем году жизни. В кладке (июнь – начало июля) – 6–20 яиц весом до 15 г [1 и др.]. Инкубационный период – до трех месяцев, молодые после рождения сразу уходят на зимовку и появляются на поверхности только весной следующего года [7, 20, 25].

Лимитирующие факторы. В прошлом – заготовки шкур [1, 4, 9], добыча ради якобы целебного мяса [4, 11, 19, 20]. Основной фактор в настоящее время – сокращение пригодных мест обитания вследствие сельскохозяйственного освоения полупустынь и адыров (распашка, выпас скота), а также расширение поселений и развитие горнодобывающей промышленности. Отмечен пресс хищников (корсаки, шакалы, хори, хищные птицы, домашние собаки) [1, 10 и др.].

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызстане не проводится. Содержится в зоопарках [13, 14], очень редко – в любительских террариумах [3, 18], случаи о размножении в неволе не известны [14].

Меры охраны существующие. Внесён в Приложение 1 CITES и в красные книги ряда государств. В Кыргызстане на территории существующих ООПТ ни одно из мест обитания вида не расположено, введён полный запрет на добычу, за нарушение которого установлена исковая ответственность; контроль за состоянием популяций и охрана вида возложены на государственную службу охотнадзора [11].

Меры охраны рекомендуемые. Разработка методов разведения, широкая пропаганда охраны и контроль за соблюдением запрета отлова. Неоднократно отмечалась срочная необходимость создания специального заказника в Ферганской долине [13, 14].

Transcaspian Desert Monitor

Varanus griseus (Daudin, 1803) ssp. *caspius* (Eichwald, 1831)

Status: *Endangered (category EN A4bc); E,* sporadically distributed South-Turanian subspecies of south-west-Palaearctic largest lizard species, endangered (near critically) in the country – marginal populations are in zone of intensive human economic land development. Subspecies area is mosaic and includes Iran, Afghanistan, Southern Kazakhstan and Middle Asia (other subspecies are in Northern Africa, Arabian Peninsula, Pakistan and Western India). In Kyrgyzstan it was registered in sandy, clayey and metal deserts and semi-deserts in arid plains and piedmount zone of Fergana region; at present it vanished in many habitats. The species is listed in Appendix I of CITES and in Red Books of adjacent former Soviet countries. It is diurnal active predator, females lay 6-20 eggs in June or beginning of July. Incubation is near 3 months, young appear after hibernation (in holes) in April and achieve reproductive age at 3-4th year. Limiting factors: agricultural development of habitats (ploughing-up, pasturage in arid zone), persecution by people and natural enemies. It is not bred in Kyrgyzstan, hunting and capture are prohibited, but habitats are not covered by protected territory. Development of breeding in captivity, wide explanatory work for people and control for capture prohibition are offered for conservation of the species.

Бутсуз кескелдирик, Жылан сымал кескелдирик

Pseudopus apodus **(Pallas, 1775)**

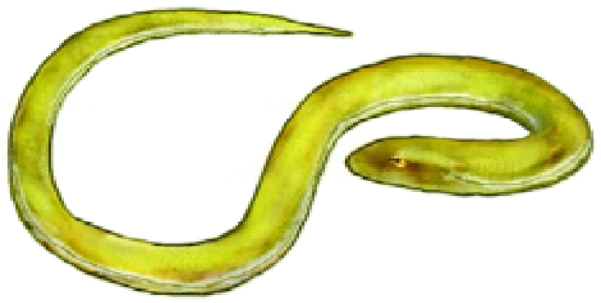

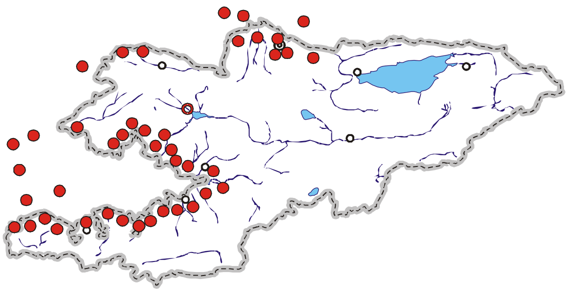

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Жылан кескелдириктер – Angunidae – Веретинициевые – Lateral Fold Lizards

Статусу: *NT* категория. Аз сандагы, монотипикалык уруунун кеңири таралуучу өкүлү, Кыргызстанда популяциясынын саны жана жашоо жерлери кыскарууда. Казакстандын Кызыл китебине киргизилген [10].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ареалы Балкан жарым аралы жана Крымдан тартып Кичи Азия, Кавказ, Ирак, Иран, Афганистан аркылуу Батыш Пакистан, Бадахшан, Орто Азия жана Түштүк Прибалхашка чейин жетет [1, 2, 10, 15]. Кыргызстанда – Чүй өрөөнүндө Фергана өрөөнүнө караган тоо кыркаларынын жана этектердин беттери (Түркстан, Алай, Ферган жана Чаткал), ошондой эле Талас облусунда Кыргыз тоо кыркаларынын батыш тарабында [6] жана Чаткал суусунун төмөн [19] жагында экени белгилүү. Кетмен – Төбө өрөөнүндө түрдүн болушу жөнүндө маалыматтарды тактоо зарыл.

Жашаган аймактары. Өрөөндөгү суулардын мезофилдик өсүмдүктөрү бар тектирлүү жайылмалары, тугайлар, талаалар жана сейрек токойлуу тоо этектердин беттери, чанда – түздөңдөрдөгү таштуу жарым чөлдөр жана сууга жакын дөңчөлөрдө, ошондой эле деңиз деңгээлинен 2300м бийиктикке чейин маданийиштирленген жерлер [1, 10 ж. б.]. Чүй өрөөнүндө түздөң жана тоо этектердин төмөнкү зонасында кездешет [6, 19, 20, 25], республиканын түштүгүндө деңиз деңгээлинен 2000м бийиктикке чейин көтөрүлөт (жетет) [1, 6, 19, 20, 25]

Саны. Кыргызстанда атайын изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Узуну 10км деги транссектада жагымдуу биотоптордо 6 особго чейин жетет. Акыркы жылдары, өзгөчө Чүй өрөөнүндө [20] сейрек кездешет.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанда чоңдору (жетилгендер) чээнден март – апрелдин ортосунда чыгышат, өткөн жылы туулган особдор бир аз кечирээк, майга чейин [19, 20, 25]. Ургаачысы июнь-июлдарда 4 – 8 [10] жумуртка тууп (орточо көлөмү 20х40мм), 30 – 45 сутка созулган инкубациялык мезгилдин ичинде аларды кайтарат, анан адатта жайкы чээнге кирет. Өрөөндөрдө жана ысык келген тоо этектеринде жайкы чээни кышкыга өтөт [20], ал эми салкын түшкөн (болгон) шарттарда жана колдо багууда сентябрга чейин активдүү болушат, дагы ургаачылары жаштарын коргоп, атургай тамагынан да беришет [15]. Жыныстык жагынан 4 жылда жетилет. Отуруктуу түр, адатта жашыруун жеринен (ийиндер, таштардын коңулдары, бадалдардын түптөрү) 200- 300м ден алыс кетпейт; бутактарга да чыгалат, артынан саятүшүп куугунтуктаса сууга түшүп качып (качканга) кетүүгө жөндөмдүү [1 ж. б.]. Майда омурткасыздар, сцинктер жана кемирүүчүлөр менен азыктанат; айдоолордо зыянкечтерди кырып албетте пайда келтирүүчү түр.

Чектөөчү факторлор. Антропогенндик: жагымдуу жерлердин азайышы (жерлерди айдоо, мал жайуу), айыл чарбачылык жерлерде пестициддерди колдонуу, ошондой эле жергиликтүү элдердин түздөн – түз кырышы [1, 10, 20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда жүргүзүлбөйт. Террариумга кармап багууда азыгына анча талап кылбайт, бирок анын жетишсиздигин көтөрө албайт, ошондой эле жарыктын жетишсиздигинен; сейрек (чанда гана) көбөйөт [3,15, 18, 19].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда атайлап коргобойт (коргоого алынган эмес), жашоо жерлеринин анча чоң эмес бөлүгү Токмок комплексинин жана Жылкелди токой заказниктин территориясында жайгашкан, ошондой эле Бешарал коругунун эң четки батыш бөлүгүндө жана мүмкүн Сарычелек биосфердик коругунун буфердүү зонасынын төмөнкү бөлүгүндө [20].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Көбөйүүчү жерлерине микрозаказниктерди (кичи заказниктерди) уюштуруу, жашоо жерлерине жаратылышты пайдалануунун регламентациясын жүргүзүү, жергиликтүү тургундардын арасына зыянсыз (уусуз) түрдү коргоо боюнча кеңири пропаганда жүргүзүү.

Желтопузик

Pseudopus apodus (Pallas, 1775)

Статус: *Категория NT*. Немногочисленный широко распространённый представитель монотипического рода, с сокращающимися числом популяций и областью обитания в Кыргызстане. Внесён в Красную книгу Казахстана [10].

Распространение общее и в стране. Ареал простирается от Балканского полуострова и Крыма через Малую Азию, Кавказ, Ирак, Иран, Афганистан до Западного Пакистана, Бадахшана, Средней Азии и Южного Прибалхашья [1, 2, 10, 15]. В Кыргызстане – в Чуйской долине и склонах предгорий и хребтов, обращённых к Ферганской долине (Туркестанский, Алайский, Ферганский и Чаткальский), был также отмечен в Таласской обл. на западной оконечности Киргизского хр. [6] и низовьях р. Чаткал [19], сведения о нахождении вида в Кетмень-Тюбинской котловине нуждаются в уточнении.

Места обитания. Надпойменные террасы долинных рек, тугаи, степи и редколесья по склонам предгорий, с мезофильной растительностью, реже – каменистые полупустыни на равнинах и нагорьях в непосредственной близости от воды, и окультуренные земли, до высоты 2300 м н. у. м. [1, 10 и др.]. В Чуйской долине обитает на равнине и в нижней предгорной зоне [6, 19, 20, 25], на юге Республики поднимается в горы до 2000 м н. у. м. [1, 6, 19, 20, 25].

Численность. Специальные исследования в Кыргызстане не проводились. В подходящих биотопах встречаются до 6 экз. на транссекте 10 км, в последние годы встречается редко, особенно в Чуйской долине [20].

Образ жизни (жизненные циклы). Зимовка в Кыргызстане заканчивается в марте – середине апреля у взрослых, у особей прошлого года рождения – немного позже, до мая [19, 20, 25]. В июне-июле самка откладывает 4–8 (10) яиц (в среднем размером 20х40 мм), в течении инкубационного периода (30–45 суток) ухаживает за кладкой, и потом обычно уходит в летнюю спячку. В долинах и жарких предгорьях летняя спячка переходит в зимнюю [20], в более прохладных условиях и в неволе бывают активны до сентября, причём самки продолжают защищать молодых и даже уступают пищу [15]. Половозрелость наступает на 4-м году жизни. Осёдлый вид, обычно не отходит дальше 200–300 м от убежищ, в качестве которых использует норы и полости под камнями и между корней кустарников; может заползать на ветви, способен уходить от преследования в воду [1 и др.]. Питается беспозвоночными, мелкими сцинками и грызунами и т. п.; на полях является несомненно полезным видом, уничтожающим вредителей.

Лимитирующие факторы. Антропогенные: сокращение пригодных мест обитания (распашка земель, интенсивный выпас скота), применение пестицидов в сельскохозяйственных угодьях, а также прямое уничтожение местным населением [1, 10, 20].

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызстане не проводится. При содержании в террариумах нетребователен к пище, но плохо переносит ее недостаток, а также слабое освещение; размножается редко [3, 15, 18, 19].

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане специально не охраняется; небольшая часть мест обитания находится на территориях Токмакского комплексного и Жылкельдинского лесного заказников, в крайней западной части Беш-Аральского заповедника и, возможно, в нижней части буферной зоны Сары-Челекского биосферного заповедника [20].

Меры охраны рекомендуемые. Создание микрозаказников в местах размножения, регламентация природопользования в местах обитания, широкая пропаганда охраны вида как безвредного (неядовитого) и полезного среди коренного населения.

Sheltopusik, or Armour Glass-lizard

Pseudopus apodus (Pallas, 1775)

Status: *Near Threatened (category NT)*, the representative of monotypic large apodal lizard genus, with a reducing number in natural populations. Specific area includes Balkan and Crimea Peninsulas, Caucasus and South-western Asia up to Balkhash Lake. In Kyrgyzstan it populates plains and piedmount zone in Tchu Valley and Fergana region, with mesophylous vegetation, up to 2,000 m above sea level, also is recorded in lowest parts of Talas and Chatkal valleys. It is diurnal predator, catching invertebrates, small rodents and skinks; females laid 4–10 eggs in June – July. Lizards are active from March – April up to July, young appear next year after the hibernation and achieve reproductive age at 4th year. Number in Kyrgyzstan is small: up to 6 specimens per 10-km dairy examination in habitats. Limiting factors: agricultural development of habitats (ploughing-up and pasturage) and direct persecution by people. The species is not bred and specially protected in Kyrgyzstan; it is included into Red Data Book of adjacent Kazakhstan. Development of breeding in captivity, wide explanatory work for people, are offered for the conservation of the species.

Кадимки тартак сцинк

Novoeumeces schneideri **(Daudin, 1802) ssp.** ***princeps*** **(Eichwald, 1839)**

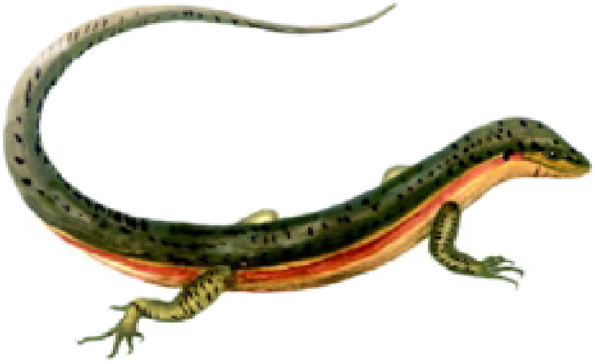

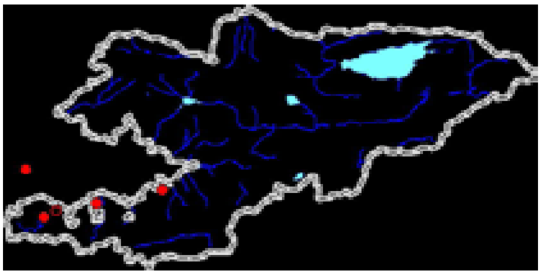

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Сцинктер – Scincidae – Сцинковые – Skinks

Статусу: *EN Blab (iii)* категория. Түштүктүн батыш – палеарктикалык түрдүн бирин – сериндик таралуучу түштүк-туран түрчөсү. Кыргызстанда абдан аз сандагы чачыранды популяциялары менен көрсөтүлгөн; түрдүн чет жакадагы таралышы коркунучда турат; Тажикстандын Кызыл китебине киргизилген (2 категория) [12].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түрдүн ареалдары – Түштүк-батыш Алжирден тартып Батыш Индияга чейин. Урууга тиешелүүлүктү жана түрчөгө бөлүнүүшү дискуссиондук [29, 30, 31]. *N.S.princeps* Чыгыш Турция, Ирак, Иран, Чыгыш Кавказ, Афганистан, Орто Азиянын түштүгүн (түндүккө карай Нуратоо жана Чардадыр тоолоруна чейин), Пакистан жана Түндүк-Батыш Индияны [1, 15, 30, 31] мекендейт . Кыргызстанда: Түркстан кыркаларынын тоо этектери (Тахтобоз тоо кыркасы [20], Лейлек жана Сох [19] суулардын төмөн жагы [6] жана Араван кыштагына [20] жакын Кекмек тоонун этегинин чыгышы (түр ареалынын четки чыгыш точкасы).

Жашаган аймактары. Аздыр-көптүр тоо этектери менен тыгыз байланышта, бак дарактуу өсүмдүктөр ээлеген өтө таштуу (жагымдуу) беттерди (жантайалады) жана чополуу жерлерди ээлейт; кээ бир жерлерде суулардын кургак (курган калган) нуктарын, тугайларды, кумдарды, жүзүмдөрдү ж.б. ээлейт [1]. Кыргызстанда деңиз деңгээлинен 1200м бийиктикке чейин кездешет, бирок өтө таштуу (шагылдуу) жантаймаларда, балким бул жерлерге эл жашаган жыш райондордон сүрүлүп келген.

Саны. Бардык жерлерде сейрек [12, 20]. Кыргызстанда популяциянын азыркы абалы жөнүндө материалдар жок. Азыркы кезде Ош жана Баткен облустарынын 3 локалитеттеринен 4 особдору табылганы чынында (чынытуу) белгилүү [6, 12, 20].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кемирүүчүлөрдүн, куштардын, таш бакалардын ийиндеринеде жашайт, узундугу 2м, тереңдеги 60см ге ийиндерди өзү казат [1]. Чээни башка кескелдириктерден кечирээк, май айыда чыгат. Күндүз активдүү жашыныш үчүн таштардын арасын [19] жана жаракаларын пайдаланат. Омурткасыздар, негизинен курт-кумурскалар жана алардын личинкалары менен азыктанат, ирилери кээ бирде геккондорду жана кеснектерди [1] жешет. Ургаачысы июль-августта 6 – 9 жумуртка тууп [1], ал жаңы эле туулган особдорду кайтарат деген маалыматтар бар [20]; жаштары кышташ үчүн жана дайыма жашырыныш үчүн келерки жайга чейин энесинин ийиндерин пайдаланышат.

Чектөөчү факторлор. Кыргызстанда – жерлерди өздөштүрүү жашоого ылайыктуу жерлеринин кыскарышына алып келүү, табигый аз сандуулугу жана түрдүн таралышынын физика-географиялык жана климаттык областарда обочолонгондугу [19], жырткычтардын (корсактар, күсөндөр, ири жыландар, жырткыч куштар ж.б) кол салышы жана адамдын кырып жоготушу, балким террариумистилердин кармашы [20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Тартак сцинк – террариум-сүйүүчүлөрдүн жана зоопарктардын жашоочусу [3, 15, 18], колдо багууда көбөйүшүүсү белгилүү, Кыргызстанда көбөйтүү жүргүзүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда коргоого алынган эмес. Өзгөчө коргоодогу жаратылыш территорияларында (ӨКЖТ) түрдүн бир дагы жашаган аймактары белгиленген эмес. Тажикстандын Кызыл китебине киргизилген [12].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жашоочу жерлеринде жаратылыш пайдалануунун регламентациясы (жайыттарды азайтуу, аридүү биотопторду бадалдуу токойлору менен алгачкы абалына (кейпине) келтирип сактоо, ошондой эле көбөйтүүнүн методдорун иштеп чыгуу, түрдү коргоо боюнча пропаганда жүргүзүү жана сүйүүчүлөрдүн кармоосуна (кармашына) тыюу салуу.

Длинноногий сцинк Шнайдера

Novoeumeces schneideri (Daudin, 1802) ssp. *princeps* (Eichwald, 1839)

Статус: *Категория EN B1ab(iii)*. Спорадично распространённый южно-туранский подвид южного западно-палеарктического вида, представленный в Кыргызстане разрозненными очень малочисленными [19, 20] популяциями, уязвимыми на периферии области распространения вида; включён в Красную книгу Таджикистана (категория 2) [12].

Распространение общее и в стране. Ареалы вида – от Юго-Западного Алжира до Западной Индии. Родовая принадлежность и подвидовое разделение дискуссионны [29, 30, 31]. *N. s. princeps* населяет Восточную Турцию, Ирак, Иран, Восточный Кавказ, Афганистан, юг Средней Азии (на север до гор Нуратау и Чардары), Пакистан и Северо-Западная Индия [1, 15, 30, 31]. В Кыргызстане – предгорья Туркестанского хр. (хр. Тахтобоз [20], низовья рек Ляйляк [6] и Сох [19]) и восточное подножие хр. Кеклик-Тоо около с. Араван [20] (крайняя восточная точка видового ареала).

Места обитания. Более или менее тесно связан с предгорьями, населяя как лёссовые и глинистые, так и сильно каменистые склоны, обычно с редкой древесно-кустарниковой растительностью, местами населяет сухие русла рек, тугаи, пески, виноградники и т.п. [1]. В Кыргызстане отмечен на высотах до 1200 м н. у. м., только на сильно каменистых опустыненных склонах, куда, вероятно, был оттеснён из густонаселённых районов.

Численность. Всюду редок [12, 20]. Материалов о современном состоянии популяций в Кыргызстане нет; достоверно известно о нахождении четырёх особей в трёх вышеупомянутых локалитетах в Баткенской и Ошской областях [6, 19, 20].

Образ жизни (жизненные циклы). Живет в норах грызунов, птиц, черепах, копает и собственные норы до 2 м в длину и 60 см в глубину [1]. Зимовку заканчивает позже других ящериц, в мае. Активен днём, в качестве убежищ использует скопления скальных обломков [19] и трещины. Питается беспозвоночными, главным образом насекомыми и их личинками, крупные иногда поедают гекконов и ящурок [1]. Самка откладывает 6–9 яиц в июле-августе [1], есть данные, что самка охраняет новорождённых особей [20]; молодые до следующего лета используют материнскую нору для зимовки и постоянного убежища.

Лимитирующие факторы. В Кыргызстане – сокращение пригодных мест обитания вследствие освоения земель в местах обитания, естественная малочисленность и изолированность на физико-географическом и климатическом пределах области распространения вида [19], пресс хищников (корсак, хорь, крупные змеи, хищные птицы и др.) и уничтожение человеком, возможно, вылов террариумистами [20].

Разведение (содержание в неволе). Длинноногий сцинк – нередкий обитатель любительских террариумов и зоопарков [3, 15, 18], известны случаи размножения в неволе. В Кыргызстане разведение не проводится.

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане не охраняется, на территориях существующих ООПТ ни одно из известных мест нахождения и возможных мест обитания не находится. Занесён в Красную книгу Таджикистана [12].

Меры охраны рекомендуемые. Регламентация природопользования в местах обитания (снижение пастбищной нагрузки, сохранение аридных биотопов с кустарниковыми зарослями в первозданном виде), а также разработка методов разведения, пропаганда охраны вида и введение запрета на отлов любителями.

Schneider's Gold Skink

Novoeumeces schneideri (Daudin, 1802) ssp. *princeps* (Eichwald, 1839)

Status: *Endangered (category EN B1ab (iii))*, this is sporadically distributed south-Turanian subspecies of south-west-Palaearctic species, critically endangered in the country (scanty marginal populations at extreme eastern edge of specific area). It populates loess, clayey and stony semi-deserts in arid plains and piedmount slopes with shrubby vegetation. It is diurnal active insectivore species; hibernation finishes in May, females lay 6–9 eggs in July – August and guard the hole with young generation. In Kyrgyzstan it is still known by four registrations in separate low-mountain spurs of Turkestan and Alai Mountains, up to 1,200 m above sea level. Limiting factors: reducing of areas of occupancy owing to virgin land development, persecution by people and natural enemies, natural low abundance in isolated marginal populations. The species is neither bred and nor protected in the country. Decreasing of anthropogenic influence in habitats, development of breeding in captivity, wide explanatory work for people and control for capture prohibition are offered for conservation of the species.

Чыгыш кумчул муунткучу

Eryx tataricus (Lichtenstein, 1823)

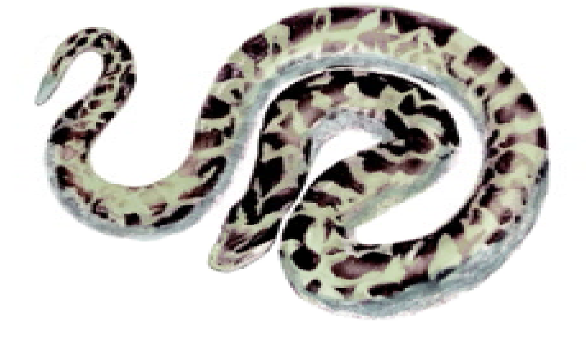

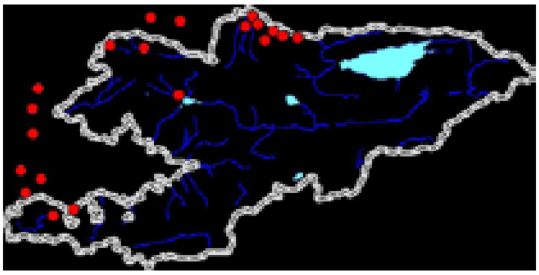

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Жыландар – Boidae – Ложноногие змеи – Boas

Статусу: *NT к*атегория. Тукумдун майда өкүлдөрүн камтыган уруудагы 10 түрдүн бирөөсү, бардык түрлөр CITESтин II Тиркемесине киргизилген [4 ж. б.]. Кыргызстанда: жашоочу жерлери азайып бараткан саны анча көп эмес түр, анткени локалду жана сейрек [4] (III категория), түр Түркмениянын жана Тажикстандын (категория 2) Кызыл китептерине киргизилген

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түрдүн ареалы Ирандан тартып Түштүк Монголияга чейин, түндүктө 49чу параллелине жетет [1, 4 ж. б.]; Казакстанда жана Орто Азия Вахш, Пяндж жана Сурхандарья сууларынан өзөөнүнөн башка, кеңири таралучуу белгилүү болгон алтысынан наминативдүү түрчөсү кездешет [1, 4.] Кыргызстанда: Чүй өрөөнү жана Кыргыз Алатоосунун этектери, чыгышта Токмокко чейин, батышта Талас өрөөнү, Кетмен Төбө ойдуңу жана Баткен облусунун түндүк – чыгыш бөлүгү [6, 19, 20, 25].

Жашаган аймактары. Чополуу жана түздүктө талааларга айланган жарым чөлдөр, жантаймалар жана суу өрөөндөрдө – Кыргыз жана Талас кыркалардын тоо этектери жана ушулардын эле өрөөндөрү, чополуу жана шагылдуу чөлдөр жана жарым чөлдөр – Түркстан кыркаларынын тоо этектери жана Кетментөбө ойдуңу [6, 25 ж. б.]. Деңиз деңгээлинен 1500м бийикке чейин тоолорго көтөрүлбөйт [19].

Саны. Кыргызстанда болжол менен бардык жерлерде саны аз. Жашоо тиричилиги жашыруун өткөндүктөн атайын маалыматтар жок; Чүй өрөөнүндө узуну 10 км жана туурасы 4м транссектада 2 особго чейин саналган [20]. Кээ бир жерлерде, мисалы, Байтик өрөөнүнөн жогору Алаарча суусунун жайылмасында акыркы 10 – 20 жылда кездешкен эмес [19, 20].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Күүгүмдө жана түнкүсүн активдүү, жашынууга ар кандай ийиндерди жана таштардын, жарлардын, бадалдардын түбүндөгү боштуктарды (коңулдарды) пайдаланат. Чүй жана Талас өрөөндөрүндө чээнден апрелде чыгат [20]. Жыныстануусу (үйүгүшүүсү) апрель- майда. Жумуртка тирүү туучу түр, саны 6 – 34 жеткен жаштары [1, 15] шарттарга жараша ар кандай убактарда чыгышат, Кыргызстанда июлдун аягы – сентябрда [20]. Жердин катуулугуна жараша 0,9 – 2,5м тереңдикке кирип биринчи суук түшөргө чейин [1, 9] чээнге өтүшөт. Майда сойлоочулар (сцинктер, кескектер) жана сүт эмүүчүлөр, чанда куштар жана курт-кумурскалар менен азыктанат [1, 20, 25]; зыянкеч кемирүүчүлөрдүн жана саранчалардын санын активдүү жөнгө салуусу менен албетте пайдалуу түр. Табылгасын денеси менен кысып муунтуп өлтүрөт.

Чектөөчү факторлор. Антропогенндик өзгөрүлүшүнүн натыйжасында (айдоо, малды жайуу) жашоого жагымдуу жерлеринин азайышы, жергиликтүү элдердин түздөн-түз кырып жоготушуусу, балким коммерция үчүн чексиз түрдө кармоо [20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Уруунун башка түрлөрүндөй эле террариум сүйүүчүлөрдүн жана зоопарктардын обьектиси [3, 15, 18]. Колдо багып көбөйтүү оңой [15, 20], бирок Кыргызстанда көбөйтүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда коргоого алынган эмес. Токмок комплексттүү заказниктин территориясында анча чоң эмес популяциясы болушу мүмкүн [20].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Талаа зыянкечтерди кырып жоготууда түрдүн пайдасы жөнүндө коргоону пропагандалоо, элдик медицина үчүн түрдүн жараксыз экендиги жөнүндө жергиликтүү эл арасында түшүндүрүү иштерди жүргүзүү, коммерция үчүн кармоого тыюу салуу, бажы мекемелери үчүн ал жөнүндө маалыматтарды басып чыгаруу.

Восточный удавчик

Eryx tataricus (Lichtenstein, 1823)

Статус: *Категория NT*. Один из 10 видов рода, объединяющего мелких представителей семейства, все виды которого включены в Приложение II CITES [4 и др.]. В Кыргызстане – немногочисленный вид, места обитания которого сокращаются; вид занесён в красные книги Туркмении, где локален и редок [4] (категория III), и Таджикистана (категория 2) [13].

Распространение общее и в стране. Ареал вида простирается от Ирана до Южной Монголии, на севере достигает 49-й параллели [1, 4 и др.]; в Казахстане и Средней Азии, кроме бассейнов рек Вахш, Пяндж и Сурхандарья, встречается номинативный подвид [1, 4], наиболее широко распространённый из шести известных. В Кыргызстане – Чуйская долина и предгорья Киргизского хр. на восток до г. Токмак, запад Таласской долины, Кетмень-Тюбинская котловины и северо-восточная часть Баткенской области [6, 19, 20, 25].

Места обитания. Глинистые и лёссовые остепнённые полупустыни на равнинах, склонах и по долинам рек – в предгорьях Киргизского и Таласского хребтов и в одноименных долинах, глинистые и щебнистые пустыни и полупустыни – в предгорьях Туркестанского хр. и Кетмень-Тюбинской котловины [6, 25 и др.]. В горы поднимается до высоты 1500 м н. у. м. [19].

Численность. В Кыргызстане предположительно повсеместно низкая, специальные данные, вследствие скрытного образа жизни, отсутствуют; в Чуйской долине учитывались до 2 особей на транссекте шириной 4 м и длиной 10 км [20]. В некоторых местах, например, в пойме р. Ала-Арча выше Байтикской долины, последние 10-20 лет не отмечался [19, 20].

Образ жизни (жизненные циклы). Активен в сумеречное время и ночью, для убежищ использует различные норы и полости под камнями, обрывами и корнями кустарников. Зимняя спячка в Чуйской и Таласской долинах заканчивается в апреле [20]. Спаривание в апреле – мае. Яйцеживородящий вид, молодые в числе 6–34 [1, 15] появляются в различное время в зависимости от условий, в Кыргызстане – в конце июля – сентябре [20]. На зимовку уходит перед первыми заморозками [1, 19], зарываясь в зависимости от плотности грунта, на глубину 0,9–2,5 м. Питается мелкими пресмыкающимися (сцинки, ящурки) и млекопитающими, реже птицами и насекомыми [1, 20, 25]; является несомненно полезным видом, активным регулятором численности вредных грызунов и саранчовых. Добычу душит, обвивая кольцами тела.

Лимитирующие факторы. Сокращение пригодных мест обитания вследствие антропогенных изменений (распашка земель, интенсивный выпас скота), прямое уничтожение местным населением, возможно, вылов для коммерческого использования [20].

Разведение (содержание в неволе). Как и все виды рода – популярный обитатель любительских террариумов и зоопарков [3, 15, 18]. В неволе разводится легко [15, 20], но в Кыргызстане разведение не осуществляется.

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане не охраняется. Возможно, небольшая популяция находится на территории Токмакского комплексного заказника [20].

Меры охраны рекомендуемые. Пропаганда охраны вида как уничтожающего полевых вредителей, разъяснительная работа среди коренного населения о бесполезности применения вида в народной медицине, запрет на коммерческий отлов, издание информационных материалов для таможенных служб.

Tatary Sand Boa

Eryx tataricus (Lichtenstein, 1823)

Status: *Near Treatened (category NT),* Turan-Centralasian representative of small boa genus, with reducing number in the country. In Kyrgyzstan nominative the most widespread subspecies occur in dry steppe plains and piedmount slopes in Tchu and Talas Valleys, clayey and metal semi-deserts in Ketmen-Tyube Hollow and Fergana region. It is ovoviviparous snake, hibernation finishes in April, copulation is observed in April – May, young snakes appear at the end of July – September. Prey mostly is small terrestrial vertebrates and insects. Stock in the country is small everywhere: up to two specimens per the transsect 10 km X 4 m. Limiting factors: transformation of habitats and uncontrollable collection for commercial purposes. Breeding in captivity is not difficult but at present absent in Kyrgyzstan. At present time small population is protected by common routine in Tokmak wildlife area only. Options offered to protect this species: prohibition of export (informational leaflet publication for customs service) and explanatory work for people (about falsity of a value for traditional medicine).

Чарала сойлок

Spalerosophis diadema (Schlegel, 1837) ssp. _schiraziana_ (Jan, 1865)

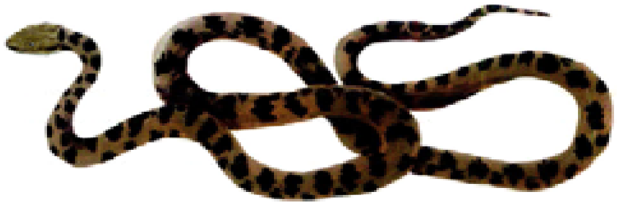

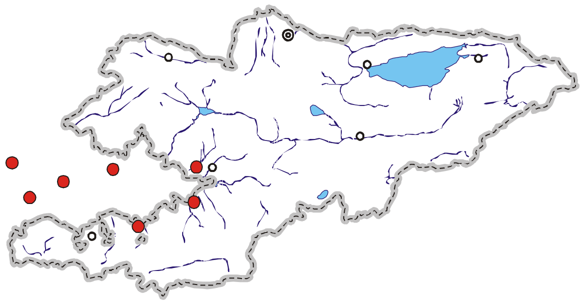

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Суу жылан сымалдуу – Colubridae – Ужеобразные змеи – Typical, or Colubrid, Snakes

Статусу: *CR C 2 b* категория. Түштүктүн батыш – палеарктикалык түрдүн белгилүү 4 түрчөсүнөн бирөөсү; Кыргызстанда түрдүн ареалынын чегинде 1 - 3 обочолонгон өтө аз сандагы (такыр жоголуп кетиши мүмкүн) популяциялары белгилүү, алардын жашаган жерлери антропогендик таасир астындагы зонада.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Бул түр Түндүк-Батыш Африкадан тартып Түндүк Индияга чейин таралган. *S.d. schiraziana* ареалы Иран, Түндүк жана Батыш Афганистан, Орто Азия жана Түштүк Казакстанды камтыйт. Ареалы Түндүк-Чыгышта Амурдарыя жана Чыгыш Кызылкум, ал эми Сырдарыя боюнча Фергана өрөөнүнө чейин жетет [1]. Кыргызстанда Пулгон кыштактын айланасында [6, 7], Ош шаарына жакын (түрдүн ареалынын эң чыгыштагы точкасы) [25] жана Кочкор Ата жана Сузак айылдардын ортосундагы жолдордо табылганы белгилүү [20].

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 1500м бийиктикке чейин бадалду жана чөптүү өсүмдүктөрү сейрек келген кумдуу, чополуу жана таштуу жарым чөл жана чөлдөрдөгү участкалар; суулардын жээктериндеги такыр жарлар жана кумчул чычкандардын колониясы [1, 19]. Кыргызстанда тоо этектеринде зооналарга жакын чополуу дөңдөрдө кездешкени белгилүү [20].

Саны. Отро Азияда Копетдаг, Мургаб суусунун жайылмасы жана Пяндж суусунун төмөн жагынан башка калган жерлеринде саны төмөн; Фергана өрөөнүндө өтө аз. Кыргызстанда болгону 3 жолу табылганы белгилүү: 1884 жылы Ош шаарына жакын, 1988 жылы Пулгон кыштагынын айланасы [6, 7, 25] жана 2005 ж. май айында Кочкората жана Сузак айылдардын ортосундагы жолдо [20].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанда изилденген эмес. Жылуулукту сүйүүчү түр [3], чөэндеги мөөнөтү 100 суткага жакын созулат (Түркменияда марттын башында бүтөт [1]). Жыныстануушусу июнда, июль-августа 3 – 14 жумуртка тууйт [15], инкубациясы 2 - 3 ай созулат. Күндүз активдүү. Сойлоп жүрүүчүлөр (геккөндөр, агамалар, кескектер, ок – жылан) жана сүт эмүүчүлөр (Кызыл куйрук кумчул, афган момолойю) менен азыктанышат. Денесин чалып табылгасын муунтуп өлтүрөт. Ийиндерге жана таштардын арасындагы коңулдарга, жарлардын тешиктерине кирип жатышат. Кишини көргөндө коркунучтуу ышылдап, оозун дээрлик 180° чейин ачууга жөнөмдүлүгүн көрсөтөт [19].

Чектөөчү факторлор. Жашаган жерлеринин өзгөрүлүшү жана тынчсыздандыруу фактору, түр ареалынын түндүк – чыгыш чегинде географиялык жана климаттык экстремалдык шарттардын таасир этиши.

Көбөйтүү (колдо багуу). *S.d.schiraziana* – террариум сүйүүчүлөрдүн популярлык обьектиси, көбөйтүү салыштырмалуу жеңил, колдо кармоонун жакшы шарттарында жылына эки жолу тууйт – ноябрда [15]. Кыргызстанда колдо кармап багуусу жөнүндө маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстанда Фергана өрөөнүндө жана шериктеш өлкөлөрдө атайын коргоого алынган эмес. Өзгөчө коргоодогу жаратылыш территорияларында белгилүү табылган жерлеринин бирөө да жана табыла турган жерлери көрсөтүлгөн эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер Популяцияларын издеп табуусун улантуу, кийинчерээк жагымдуу жерлерге көбөйүшү үчүн колдо багып көбөйтүүнү уюштуруу, жыланды кармоого тыюу салуу.

Пятнистый или Диадемовый, полоз

Spalerosophis diadema (Schlegel, 1837) ssp. *schiraziana* (Jan, 1865)

Статус: *Категория CR C2b*. Один из 4 известных подвидов южного западно-палеарктического вида, имеющий южно-туранское распространение; в Кыргызстане – 1–3 изолированные критически малочисленные (возможно, уже исчезнувшие) популяции на пределе видового ареала, в зоне антропогенного воздействия на местообитания.

Распространение общее и в стране. Вид распространён от Северо-Западной Африки до Северной Индии, ареал *S. d. schiraziana* охватывает почти весь Иран, Северный и Западный Афганистан, Среднюю Азию и Южный Казахстан, на северо-восток до дельты Амударьи и Восточного Кызылкума, а по Сырдарье простирается в Ферганскую долину [1]. В Кыргызстане отмечен в окрестностях с. Пульгон [6, 7], около г. Ош (самая восточная точка видового ареала) [25] и на дороге и между селами Кочкор-Ата и Сузак [20].

Места обитания. Участки с редкой травянистой и кустарниковой растительностью в песчаных, глинистых и каменистых полупустынях и пустынях, на высотах до 1500 м н. у. м., нередко на лёссовых обрывах по берегам рек, и в колониях песчанок [1, 19]. В Кыргызстане был отмечен среди выходов скал на глинистых холмах в предгорьях [20].

Численность. В Средней Азии низкая везде, кроме Копетдага, поймы р. Мургаба и низовий р. Пяндж; в Ферганской долине – очень низкая; в Кыргызстане достоверно известны всего три находки – в 1884 году около г. Ош, в 1988 году в окрестностях с. Пульгон [6, 7, 25], и в мае 2005 года на дороге и между селами Кочкор-Ата и Сузак [20]..

Образ жизни (жизненные циклы). В Кыргызстане не изучен. Теплолюбивый вид [3], длительность зимовки около 100 суток (в Туркмении заканчивается в начале марта [1]), спаривание в июне, яйца в количестве 3–14 откладывают в июле-августе [15], период инкубации – 2–3 месяца. Активен днём, питается пресмыкающимися (гекконы, агамы, ящурки, стрела-змея) и млекопитающими (краснохвостая песчанка, афганская полёвка), добычу душит, обвивая кольцами тела; укрывается в норах и различных полостях под камнями, промоинах под обрывами, при встрече с человеком угрожающе шипит и делает выпады с широко открытой пастью, которую способен раскрывать почти на 180° [19].

Лимитирующие факторы. Изменение мест обитания и фактор беспокойства, экстремальные физико-географические и климатические условия на северо-восточном пределе видового ареала.

Разведение (содержание в неволе). *S. d. schiraziana* – популярный объект любительского террариумизма, сравнительно легко размножается, при хороших условиях содержания делает вторую кладку в году, в ноябре [15]. О содержании в неволе в Кыргызстане сведений нет.

Меры охраны существующие. В Кыргызстане, в Ферганской долине и в сопредельных стенах специально не охраняется, на территориях существующих ООПТ ни одно из известных мест нахождения и возможных мест обитания не находится.

Меры охраны рекомендуемые. Продолжить поиски популяций, организовать разведение вида в неволе с последующим выпуском в подходящие ненарушенные места обитания, запрет на отлов змей.

Diadem, or Clifford's Rat, Snake

Spalerosophis diadema (Schlegel, 1837) ssp. *schiraziana* (Jan, 1865)

Status: *Critically Endangered (category CR C2b)*, this is south-Turanian subspecies of south-west-Palaearctic variable species, one of rarest snakes in Kyrgyzstan (marginal populations in easternmost possibly isolated part of specific area, in zones of human disturbance of environment), valuable snake for amateur terrariums. Subspecies is registered in Iran, Western Afghanistan, Western Pakistan, Southern Kazakhstan and all former Soviet Middle-Asian country (other subspecies are in Northern Africa, Arabian Peninsula and North-western India); it populates arid plains with sparse herb and shrubby vegetation, often gerbil colonies and loess gullies in riversides. The specific biology is weakly studied, in Kyrgyzstan – quite unknown (it was found in the middle of April in clayey hills with rocky denudations). Number is extremely small: there are only 3–4 reliable records known in Kyrgyzstan since 1884, in Osh town vicinities, in lower part of Shakhimardan River gorge and between Kochkor-Ata and Suzak villages. Limiting factors: anthropogenic transformation of habitats, extreme climatic conditions for the species at the area margins. It is not bred in Kyrgyzstan, special protection measures are not undertaken. Options offered for conservation of the species: to continue the studies of populations, to organize breeding in capture and re-acclimatization in suitable protected undisturbed habitats, to prohibit the collection/export of snakes.

Ренарддын боздоң чаар жыланы

Vipera ursinii (Bonaparte, 1835) ssp. *renardi* (Christoph, 1861)

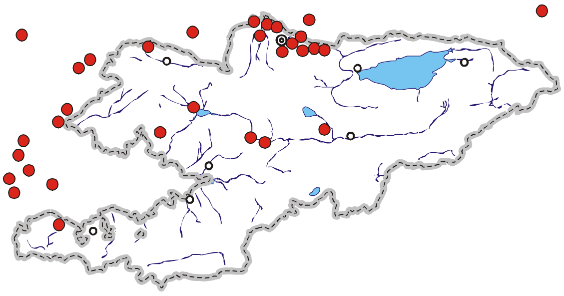

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Чаар жыландар – Viperidae – Гадюки – Vipers, or Adders

Статусу: *VU A4bc* категория. Түштүктүн батыш – палеарктикалык түрүнүн кара деңиз-түндүк турандык мозаика түрүндө таралуучу түрчө. Кыргызстанда – саны кыскарып бараткан бирин-сериндик болуп кездешүүчү түр. Серпентарияларда уу – фармацевтикалык сырьёну, алыш үчүн багылат. IUCNRLTS EN Alc+2c [27] категориясы менен Өзбекстандын [13] Кызыл китебине, ал эми Европа популяциялары - CITESтин I Тиркемесине [13] киргизилген.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түрчөнүн ареалы Буг жана Кавказ дарыяларынан тартып Алтай менен Кытай Жунгариясына чейин жетет, Орто Азияда бөлүнгөн (Жунгар Ала тоосунан тартып Түндүк жана Чыгыш Кызыл Кумга чейин). Европа, Турция, Түндүк Иран жана Кавказда башка (бөлөк) түрчөлөр [1]. Кыргызстанда – Кыргыз Алатоосунун этектери, Талас жана Чүй (батышка карай Шамшы суусуна чейин) өрөөндөрү; Мурун болсо дагы Түштүк Кыргызстанда [13], Атойнок кыркалардын түштүк беттери, Кетмен – Төбө ойдуну жана Орто – Нарын чуңкуру [1, 19]. Каратал – Жапырык коругунда табылганы жөнүндө маалыматтар далилденгенге муктаж.

Жашаган аймактары. Жашаган биотоптор ар түрдүү: бийик тоолуу талаалар [1], жарлар, таштуу жантаймалар (беттер), туздуу жарым чөлдөр, шалбалуу жайылмалар, көлмөлөрдүн жээктери [1], деңиз деңгээлинен 1500м бийикке чейинки тоолор. Антропоценоздордон качат (тынчсыздандыруу факторго сезгич). Кыргыз жана Талас кыркалардын тоо этектеринде жана ушул эле айтылган өрөөндөрдө суу жана көл жээктеринен алыс эмес тала ландшафтарды ээлейт (мекендейт) [19, 20].

Саны. Кыргызстанда бардык жерлерде саны аз (төмөн): учетко алынган узуну 20км, туурасы 4м транссектада 3 особдон ашпайт [20]. Акыркы учурда, айдалган жерлерде, же тоо иштери өткөзүлгөн, же жол салынган, ошондой эле обочолонгон локалитеттерде ж. б. катоо жүргүзүлгөн эмес.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Чээнден марттан (Чүй өрөөнү) тартып апрелдин ортосуна (Кыргыз Алатоосунун этектери жана Талас өрөөнү) чейин [20]. Жыныстануусу апрель-майда. Тирүү туучу түр, балдарын (5-6) июлдун аягынан тартып сентябрга чейин тууйт. Курт-кумурскалар (түз канаттуулар), майда сойлоочулар (сцинктер, кескектер) жана сүт эмүүчүлөр, чанда гана балапандар менен азыктанат [1, 20, 25]. Кемирүүчүлөр жана саранчаларды кырып жоготуушусу менен пайдалуу [1]. Адатта түнкүсүн активдүү, ийиндерге, таштардын арасына жашынышат. Жалгыздап, же анча чоң эмес топторду түзүп кышташат. Уулуу, бирок киши үчүн зыянсыз [1].

Чектөөчү факторлор. Жашаган жерлеринин өзгөрүлүшү жана тынчсыздандыруучу фактордун күчөшүү (талааларды айдоо, көлдөрдүн жээктерин айыл чарбалыкка колдонуу (пайдалануу), пестициддерди колдонуу жана кишинин түздөн-түз куугунтукташы [11], серпентариялар ж. б. үчүн чексиз кармоо [20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Учурда, Кыргызстанда көбөйтүүсү жүргүзүлбөйт. Мурун серпентарияда кармалчы. Стресстерге өтө сездиргич болгондуктан террариумдарга сейрек (чанда гана) кармалат [3, 18]. Ташкенттин [11] ж. б. зоопарктарда бир нече жолу тукуму алынган.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурада, Кыргызстанда коргоого алынган эмес. Анча чоң эмес популяциялары Каратал – Жапырык коругунда жана Токмок комплекстүү заказникте мүмкүн дагы эле болсо сакталып калган [20].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кыштоочу жана көбөйүүчү жерлерине кичи коруктарды уюштуруу. Талаа зыянкечтерин кырып жоготуу катарында түрдү коргоону пропагандалоо, элдик медицинада түрдүн жараксыз жөнүндө жергиликтүү элдердин арасына түшүндүрүү иштерин жүргүзүү, ар кандай максат үчүн кармоого толук тыюу салуу.

Степная гадюка Ренарда

Vipera ursinii (Bonaparte, 1835) ssp. *renardi* (Christoph, 1861)

Статус: *Категория VU A4bc*. Причерноморско-северотуранский мозаично распространённый подвид южного западно-палеарктического вида; в Кыргызстане – спорадично встречающийся, с сокращающейся численностью. Содержится в серпентариях для получения яда – фармацевтического сырья. Вид внесён в IUCN RLTS с категорией EN A1c+2c [27] и в Красную книгу Узбекистана [13], европейские популяции – в Приложение I CITES [13].

Распространение общее и в стране. Ареал подвида простирается от р. Буг и Кавказа до Алтая и Китайской Джунгарии, с обособленной частью в Средней Азии (от Джунгарского Алатау через Северный и Западный Тянь-Шань до Ферганской долины и Восточного Кызылкума); в Европе, Турции, Северном Иране и на Кавказе – другие подвиды [1]. В Кыргызстане – предгорья Киргизского хр., в Таласской и Чуйской (на восток до р. Шамси) долинах; в прошлом был отмечен также в Южном Кыргызстане [13], южных отрогах Атойнокского хр., в Кетмень-Тюбинской котловине и Средне-Нарынской впадине [1, 19]. Сообщения о находках в Каратал-Жапырыкском заповеднике нуждаются в подтверждении.

Места обитания. Населяемые биотопы весьма разнообразны: различные, в том числе высокогорные [1], степи, овраги, каменистые склоны, солянковые полупустыни, луговые поймы, берега водоёмов [1], в горах до 1500 м н. у. м., антропоценозов явно избегает (чувствителен к фактору беспокойства). В предгорьях Киргизского и Таласского хребтов и в одноименных долинах населяет степные ландшафты, придерживаясь пойм рек и побережий озёр [19, 20].

Численность. В Кыргызстане повсеместно низкая: по данным учётов в период размножения, не превышает 3 особей на транссекте шириной 4 м и длиной 20 км [20]. В последнее время не регистрируется в ряде местообитаний, где были проведены распашка, или горные работы, или проложены дороги, а также в изолированных локалитетах.

Образ жизни (жизненные циклы). После зимней спячки появляется с марта (в Чуйской долине) до середины апреля (в предгорьях Киргизского хр. и в Таласской долине) [20]; спаривание, сопровождающееся брачными играми самцов, в апреле-мае. Живородящий вид, рождение детенышей (обычно 5–6) с конца июля до сентября. Питается насекомыми (прямокрылые), мелкими пресмыкающимися (сцинки, ящурки) и млекопитающими, реже птенцами птиц [1, 20, 25], полезен истреблением грызунов и саранчовых [1]. Активен обычно ночью, укрывается в норах, пустотах между камнями, зимует поодиночке или небольшими группами. Ядовит, но для человека малоопасен [1].

Лимитирующие факторы. Изменение мест обитания и возросший фактор беспокойства (распашка степей, сельскохозяйственное использование побережий водоёмов), применение пестицидов и прямое преследование человеком [11], включая усиленный вылов для серпентариев и др. [20].

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызстане в настоящее время не проводится; раньше содержался в серпентарии. Из-за чувствительности к стрессам содержится в террариумах редко [3, 18]; в Ташкентском [11] и др. зоопарках неоднократно получали потомство.

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане не охраняется. Возможно, небольшие популяции ещё сохранились Каратал-Жапырыкском заповеднике и в Токмакском комплексном заказнике [20].

Меры охраны рекомендуемые. Организация в местах зимовки и размножения микрозаповедников. Пропаганда охраны вида как уничтожающего полевых вредителей, разъяснительная работа среди коренного населения о бесполезности применения вида в народной медицине, введение запрета на отлов с любыми целями.

Renard's Meadow Viper

Vipera ursinii (Bonaparte, 1835) ssp. *renardi* (Christoph, 1861)

Status: *Vulnarable (category VU A4bc)*, this is north-Turan-Pontian subspecies of south-west-Palaearctic poisonous snake species, endangered in the country (scanty marginal populations in spur of specific area, in zone of anthropogenic transformation of habitats). It is listed in IUCN RLTS and Uzbek Red Book; European populations are included in Appendix I of CITES. The subspecies is spreaded from Bug River and Caucasus up to Altai and Chinese Dzhungaria and also in the part of Tien Shan; in Kyrgyzstan it is recorded in Tchu Valley, northern foothills of Alexander Mountain Range, western part of Talas Valley, southern spurs of Atoinok Mountain Range, Ketmen-Tyube and Middle Naryn Hollows; it populates steppes and riversides in plains and low-montane belt but at present it has vanished in many habitats. It is viviparous species, hibernation finishes in March – April, young snakes appear in August – September. Prey is mostly acridids, lizards, small mammals and sometimes fledglings. Stock in the country is small: up to 3 specimens per transsect 20 km X 4 m. Limiting factors: transformation of habitats, disturbance and persecution by people. Breeding in captivity is absent in Kyrgyzstan. At present time it is protected by common routine, possible in Karatal-Japyryk Natural Reserve and in Tokmak wildlife area only. Options offered to protect this species are as follows: creation of micro-reservations, prohibition of export and awareness building work among people about falsity of value for traditional medicine.